Сиб 32
ВА

АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
4
1974

На корицата

Сребърна апликация с позлата от Луковитското съкровище. II половина на IV в. пр. н. е.

Снимка Р. Станева

Sur la couverture

Applique en argent dorée du trésor de Lukovit. Seconde moitié du IVe s. av. n. è.

Photo R. Staneva

АРХЕОЛОГИЯ

Год. XVI

4

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

1974

Сф 3272 ВБ

Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи

ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ

Интензивната археологическа дейност на терена през последните тридесет години позволи да се проучат голям брой праисторически обекти и да се проникне до най-долните, т. е. до най-ранните културни напластявания на селищата. Последният факт е от особено значение, тъй като, както е добре известно, той даде възможност да се изгради периодизацията на културата на селищата, която пък от своя страна позволи да се проследи еволюцията на живота на родовете и племената, както и техните контакти и взаимоотношения със съседните страни.

а) Стратиграфия на селищата

Известно е голямото научно значение, което има в сегашния ѝ вид *Карановската хронологическа система,* валидността на която се разпростира не само върху Южна България, но косвено върху цялата днешна територия на нашата страна, а в известна степен и върху някои съседни области от Балканския полуостров (обр. 1).[1] Тя изигра решителна роля за правилното поставяне и разрешаване на редица проблеми във връзка с изучаването на неолита, халколита и ранния бронз в Южна България и съдействува за неговото активизиране. Системата спомогна също да се изяснят още по-тясно проблемите на праисторическата наука у нас, отнасящи се до включените в нея епохи и периоди, с актуалните проблеми, които се разработват от праисторията на Централна и Югоизточна Европа, Западна Мала Азия и Източното Средиземноморие.

Както е известно, по-голямата част от праисторическите селища в нашата страна подобно на селищата в Югоизточна Европа и Мала Азия имат дебели културни наслоявания, които съдържат находки от различни праисторически епохи, от всички или само от отделни етапи от развитието на една и съща „археологическа култура". Тази *многослойност* на селищата позволи да се установи добра и прецизна *стратиграфия* на културните им напластявания. Стратиграфията притежава висока научна стойност, защото е установена чрез прилагането на правилна и съобразена с характера на паметниците методика на разкопаване.

Тъй като Карановската хронологическа система е в основата на нашето по-нататъшно изложение, ще посочим накратко стратиграфските ѝ основи. По-подробно по този въпрос сме се спирали в по-раншни наши публикации.[2]

Началото на Карановската хронологическа система е поставено още през 1936 г., когато В. Миков е направил малки сондажни разкопки в селищната могила при с. Караново, Сливенски окръг, въз основа на които е разграничил два основни културни пласта — единия от халколита, а другия — от бронзовата епоха.[3] Въз основа на допълнителни

Списание „АРХЕОЛОГИЯ" бул. „Стамболийски" 30541/95

1а

● *Обр. 1. Селищна могила при с. Караново, Сливенски окръг: а) стратиграфски профил на културните пластове; б) табло на културното развитие. Fig. 1. Le tell près du village Karanovo, dép. de Sliven: а) profil stratigraphique des couches; б) tableau du développement culturel*

проучвания през 1946 г. същият автор е разграничил три пласта.[4] Нашите съвместни с В. Миков и самостоятелни разкопки на същата могила в периода 1947—1957 г. дадоха възможност да бъде коригирана, разширена и допълнена стратиграфията на културните напластявания. Както е известно, дебелината на културния пласт на могилата е 12,40 м. Тя беше установена окончателно при заключителния контролен сондаж в североизточния сектор (северна стена) на могилата през 1957 г. В резултат на разкопките, които бяха извършени в два главни сектора — североизточен и югозападен, както и в по-малки странични сектори, общата площ на които обхвана 1700 кв. м, бяха разграничени четири пласта, културата на които беше отнесена съответно към неолита, халколита и ранната бронзова епоха.[5] Стратиграфските данни, произхождащи от различните сектори на селищната могила и особено от централния североизточен сектор, който включваше и най-високата ѝ част, гарантираха обхващането на всички съществуващи културни напластявания, което ги правеше сигурни и окончателни. Дебелината на отделните пластове и на строителните (жилищни) нива в тях, в които са съхранени останки от материалната и духовната култура на обитателите на праисторическите селища, наслоени едно върху друго, е различна. Тя е в зависимост от продължителността на живота в селището, от начина на изграждането на жилищата, от степента на съхраненост на материалите. Известно е напр., че дебелината на строителните нива, главната част от съдържанието на които се състои от развалините на опожарени жилища, е по-голяма, отколкото на онези нива (хоризонти),

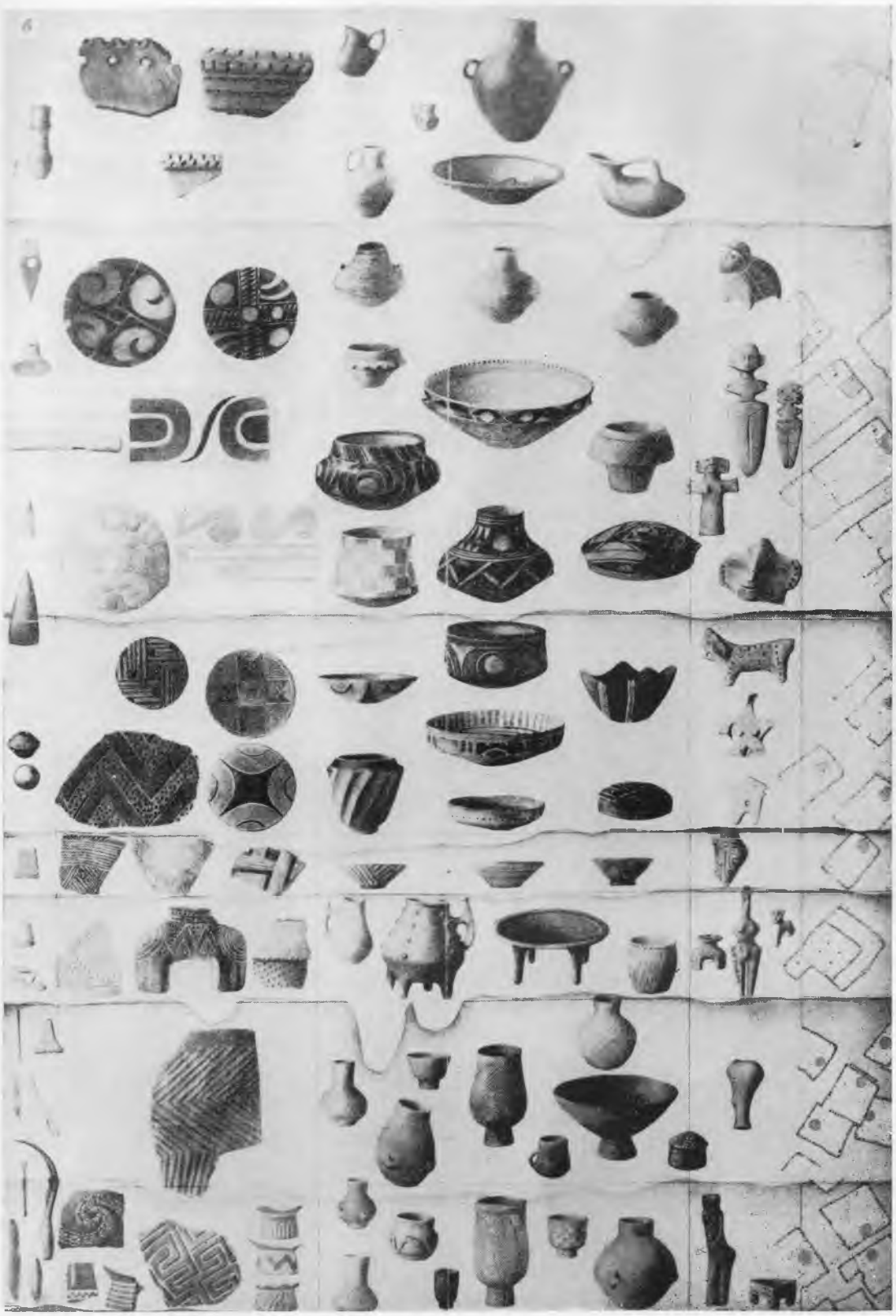

16

в които няма такива останки. Жилищата, които са имали по-паянтов градеж, стените на които са били измазани с тънки глинени замазки и не са станали жертва на стихийни пожари, а са били изоставени или са се разрушили от само себе си (от износване) поради изгниване на дървените им конструкции, са оставили по-тънки културни наслоявания. Казаното важи не само за Карановската селищна могила, но и за всички селища и селищни могили.

Първоначално в процеса на разкопките се приемаше, че стратиграфският профил на Карановската селищна могила съдържа пет (Караново I—V) културни пласта. Културата на първите три пласта се отнасяше към неолита, на четвъртия (Караново IV) — към енеолита (т.е. халколита) и на последния, пети пласт (Караново V) — към ранната бронзова епоха. След приключването на разкопките в запланувания обем и по-обстойно проучване на материалите, придобити от нея, ние пристъпихме към по-детайлно разчленяване на културните пластове.[6] За главен критерий при разграничаването ни служеше съдържанието, следователно характерът на културата. Краткотрайните или по-продължителни прекъсвания (хиатуси) между отделните пластове улесняваха задачата ни. Взети бяха под внимание и различни други морфологични признаци. Така напр. в рамките на пласта Караново I *а* и *б* ние разграничихме два самостоятелни пласта, които назовахме съответно Караново I и Караново II. Бившият четвърти пласт (Караново IV *а* и *б*) беше обособен съответно в Караново V и Караново VI, а пластът Караново V *а* и *б* — в Караново VII. По този начин се получи следната позната от 1959 г. картина на стратиграфията и съответно на периодизацията на културата на селищата в Карановската могила:

Културата на пластовете Караново I—III се отнася към неолита; Караново IV се вмества също в неолита, но той изпълнява по-

● *Обр. 2. Основи на жилище. Казанлък. Неолит (Караново II—III). Fig. 2. Fondations d'habitation. Kazanlăk. Néolithique (Karanovo II—III)*

2

3

● *Обр. 3. Крачета на глинени съдове. Казанлък. Неолит (Караново II—III). Fig. 3. Pieds de vases en argile. Kazanlăk. Néolithique (Karanovo II—III)*

вече ролята на междинен пласт между неолита и халколита, служи като основа на следващия го пласт Караново V (Марица), поради което отразената в него култура е известна в научната литература още като култура „Протомарица". Караново V се числи към началото на халколита в Южна България, а Караново VI — към втората половина на същата епоха. Караново VII съдържа културни останки от първата половина на бронзовата епоха и отчасти от началото на средната бронзова епоха. Съдържанието на този пласт позволява да се направи подетайлно подразделение на съдържащата се в него култура, което ще стане при научната обработка и обнародване на целия наличен археологически материал.

Карановската хронологическа система беше изградена, разширена и допълнена чрез проучвания както в самото Караново, така и въз основа на редица нови колекции от материали от разкопките на други праисторически селища, главно селищни могили в Южна България и в други части на страната. Ще се спрем на по-важните от тях.

Особено плодотворни по отношение на стратиграфията и периодизацията на културата в Южна България на първо място се оказаха разкопките на Азмашката селищна могила.

Азмашката могила е разположена южно от Хрищени, на около 6 км източно от Стара Загора. Тя има овална форма с диаметър при основата 80 м. Поселищната ѝ площ обхваща около 6 дка. Могилата беше разкопана изцяло в периода 1960—1963 г. от колектив под наше ръководство. Материалите от спасителните разкопки, които се проведоха във връзка с изграждането на Азотноторовия завод край Стара Загора, съставят голяма колекция. Те се съхраняват във фондохранилището на Окръжния исторически музей в Стара Загора, находящо се в с. Малка Верея. Обнародвана е незначителна част от тези материали.[7]

Стратиграфията на културния пласт на селището е следната: дебелината му обхваща 7,50 м, от които 3 м се падат на неолита и 4,50 м — на халколита и ранния бронз. Най-долният културен пласт, който съдържа находки от неолита, има шест строителни нива, пет от които се отнасят към културната група Караново I. Последното ниво от този пласт отразява етап, който лежи на границата между Караново II и Караново III. Групата Караново II тук не е представена в чист вид, както в самото Караново. Изглежда, че последното строително ниво представя преходната фаза между Караново I и Караново II на старата неолитна група в Тракийската низина. Между пласта с находки от времето на неолита и този с находки от времето на халколита има хумусен пласт, дебел около 0,40 м. Този факт показва, че праисторическото селище е било изоставено за известно време от обитателите си и после отново заселено през първата половина на халколита. Следователно тук не е застъпена културната група Караново IV (Протомарица или Калояновец).

Халколитният културен пласт е представен от осем сигурни строителни нива. Четири от тях се числят към групата Караново V (Марица), която изпълва съдържанието на културата през първата половина на халколита. Останалите четири, по-горни строителни нива представят културната група Караново VI, т.е. втората половина на халколита. В края на халколита селището е било изоставено. Повторното му заселване е станало през първата половина на бронзовата епоха (Караново VII). Този пласт, намиращ се най-плитко и изложен на чести разрушения, е засвидетелствуван не само върху най-високата част на селищната могила, но също така и в южното ѝ подножие. В него са установени две сигурни строителни нива, но броят им вероятно е бил по-голям.

От приведените стратиграфски данни се вижда, че животът в Азмашката селищна могила е протекъл почти едновременно с този в селищната могила при Караново. Има, разбира се, и различия, някои от които отбелязахме. Тук ще отбележим още следното. Освен главния принос, който вна-

сят резултатите от тези разкопки за потвърждаването на редуването на културните пластове и етапи на развитие, отразено в Карановската хронологическа система, беше установено, че първият етап от развитието на културата през неолита, известна под условното наименование Караново I, представен в най-долните строителни нива в Караново с пласт, дебел само 0,60 м, тук в Азмашката селищна могила, където пластът е дебел 3 м, той е получил своето по-нататъшно и завършено развитие (Азмашки вариант на Караново I). По този начин се видя, че: 1) старата неолитна култура Караново I е имала дълго развитие, което в Азмашката могила е отразено в пет строителни нива, и 2) етапът Караново II е по-нататъшно нейно развитие в Тракийската низина. Същият този етап, както видяхме, е застъпен в тази могила с едно строително ниво. От друга страна, беше дадено правилно обяснение на краткотрайния хиатус между Караново I и Караново II в самия епоним Караново.

Значимостта на стратиграфските данни от Азмашката могила се увеличава от факта, че те са получени в резултат на стриктно прилагане на стратиграфския метод върху цялата застроена площ на селището през всички етапи от неговия продължителен живот — от времето на стария неолит до началото на бронзовата епоха.

Спасителните разкопки на селищната могила, находяща се в северозападния край на Казанлък (в двора на завод „България"), започнаха през 1967 г. и приключиха окончателно в 1971 г. Те дадоха извънредно ценни стратиграфски данни особено за времето на неолита. Селищната могила е разположена върху тераса, оформена на десния склон на рекичката Абаята, приток на р. Тунджа, която тече на около 2,5 м от нея. Могилата има елипсовидна форма с диаметър на основата 100 м и дебелина на културния пласт средно около 5 м. В културния пласт са разграничени 17 строителни хоризонта. Разкопките бяха организирани от Археологическия институт и музей при Българската академия на науките със съдействието на Историческия музей „Искра" в Казанлък и са проведени от колектив под ръководството на автора на настоящата статия. Предстоящо е обнародването на материалите в колективна монография.[8] Те се съхраняват в гр. Казанлък (Исторически музей „Искра").

Установено беше, че праисторическото селище при Казанлък е било населявано през следните етапи на Карановската хронологическа система: (от горе на долу) Караново VII, Караново VI—V, Караново IV, Караново III, Караново III—II и Караново I (азмашки вариант).

Новото, което внесоха разкопките в Казанлък в стратиграфията на селищните могили в Южна България и допълниха Карановската хронологическа система, беше установяването на факта, че между етапите Караново II и III има генетическа връзка. Следователно видя се по безспорен начин, че културата Караново III (Веселиново I) има автохтонен, а не малоазийски произход.[9]

Разкопките дадоха много ценни данни за проучването на неолитното жилище — неговото изграждане, вътрешно устройство и обзавеждане. Жилищата от всички нива на неолитния културен пласт (Караново I, II—III, III) са наземни. Те имат правоъгълен, почти квадратен план (обр. 2). Средни размери: дълж. 7—8 м, шир. 6—7 м. Имали са солидна дървена конструкция. Подът на някои жилища е бил постлан с дървени греди. Във всяко жилище е имало засводена глинена пещ с размери: дълж. 1—1,35 м и шир. 0,90—1,10 м, хромелни камъни и хаван, а край него — боклучна яма.

Намерени са обичайните за неолита оръдия от камък, кремък, кост и рог на елен. Заслужават отбелязване лъжичките от кост, с помощта на които е било събирано брашното от ръчната мелничка и сърповете от рог с кремъчни зъбци. Тези две оръдия са характерни за стария неолит в древна Тракия. Колекцията от цели и фрагментирани сърпове (повече от 70 броя) е най-богатата в Европа. Този вид земеделско оръдие е красноречиво доказателство за развитието на земеделието, което са практикували неолитните обитатели на Казанлъшката долина през VI—V хилядолетие пр.н.е. (според данните на метода С-14).

Горните нива на културния пласт на селищната могила са разрушени в най-ново време. Разкопките са започнати с разкриването на останките от културата Караново III, която, както е добре известно, се характеризира с глинени съдове, които имат крачета и цилиндрични дръжки (обр. 3).

В преходния период Караново II—III се срещат съдове, характерни поотделно за двата етапа на Карановската хронологическа система (обр. 4 *а, б*). Характерни са антропоморфните статуетки от глина и мрамор, които имат високи шии и схематични лицеви

а

б

4

5

черти. Открити са няколко хокерни погребения, които са разположени между жилищата в селището. Накитите са изработени от камък, мрамор и от черупките на мидите Cardium и Spondylus.

В долните нива (от IX ниво надолу до стерилна почва, Караново I) са застъпени всички видове керамика, измежду която най-типична е керамиката с бели орнаменти върху червена основа. Едновременно с тази керамика е намерен глинен антропоморфен съд, върху който е изобразена в релеф вулва (обр. 5).[10]

При разкопките е събрана богата колекция от палеоботанически материали — пшеница, ечемик, лимец и бобови растения, семки от грозде и капина и костилки от дренки.[11]

Културният пласт на селищната могила Ясатепе (Пловдив) има следната стратиграфия: неолит (Караново II—III), ранен (Караново V) и късен (Караново VI) халколит.[12] Селището е загинало през първата половина на бронзовата епоха (Караново VII).

Разкрити са основи на жилища и пещи. Заслужава внимание богатата колекция от глинени съдове и пластика (два екземпляра от мрамор), отнасящи се към етапа Караново II—III, които имат добри аналогии в Казанлък. Материалите се съхраняват в Археологическия музей в Пловдив.

Селището при с. Мулдава, недалеч от Асеновград, е разположено върху тераса, висока 6 м, в м. „Четиридесетте извора".[13] Диам. на селището — 120 м. Деб. на културните напластявания — около 1,20 м. Установени са два културни пласта, първият от които е дебел около 0,70 м и съдържа находки от стария неолит (Караново I), а вторият, дебел около 0,50 м — находки от етапа Караново III (Веселиново I). Горният пласт е силно разрушен.

В първия пласт са проучени основи на жилища с правоъгълен или квадратен план със страна 7/7 или 4/4 м. Във всяко жилище има засводена глинена пещ, огнище, хаван, ръчна мелничка, зърнохранилища (питоси) и многоброен домашен инвентар, състоящ се от оръдия на труда, глинени съдове и кул-

● *Обр. 4. а, б) глинени съдове. Казанлък. Неолит (Караново II—III). Fig. 4. а, б) vases en argile. Kazanlăk. Néolithique (Karanovo II—III)*

● *Обр. 5. Антропоморфен глинен съд. Казанлък. Неолит (Караново I—II). Fig. 5. Vase en argile anthropomorphe. Kazanlăk. Néolithique (Karanovo I—II)*

тови предмети. Особено характерно е жилището със страна 7/7 м, върху пода на което са намерени 50 глинени съда. Типични за епохата са глинените съдове, които са украсени с бели орнаменти върху червена основа (Караново I).

През 1967 г. в североизточния ъгъл на едно жилище (С) е бил открит зооморфен съд, моделиран във форма на северен елен лопатар.[14] Съдът е дълъг 0,65 м и висок с рогата на елена 0,55 м. Повърхността му е рисувана с бели спираловидни орнаменти. Върху гърба на животното има цилиндричен отвор за наливане на течност, а на муцуната му — дупчица за пиене. Този зооморфен съд може да се счита да предшественик на по-сетнешните ритони от глина и метал. П. Детев счита, че този своеобразен глинен съд е бил свързан с религиозните представи на старонеолитното население на древна Тракия, а именно с култа към слънцето и идеята за плодородието. В друго жилище на същия пласт е открита интересна трикрака култова масичка с постамент, украсена с вдлъбната шахматна украса.

Във втория пласт на селището са открити незначителни материали, които се отнасят към етапа Караново III (Веселиново I).

Материалите от Мулдава се съхраняват в Историческия музей в гр. Асеновград. Те имат важно научно значение, тъй като наред с аналогични материали от други селища, напр. при Ракитово, Дорково, Капитан Димитриево, Пазарджишки окръг, Дълбок Извор, Пловдивски окръг, Петелово, Кърджалийски окръг, и другаде, показват, че северните склонове на Родопите са били населявани още през VI—V хилядолетие пр.н.е. (по данни на С-14).[15]

По-малки сондажни разкопки са извършени и на други обекти, които са дали много добри резултати, част от които се отнасят и до стратиграфията. Такъв е случаят със сондажните разкопки на селищната могила в двора на Окръжната болница в С т а р а З а г о р а. Могилата е открита през 1960 г. Малки сондажни разкопки са направени през 1967 и 1968 г. от М. Димитров, уредник на Праисторическия отдел на Окръжния исторически музей в Стара Загора. По-главните резултати от тези разкопки, които не са обнародвани, се свеждат до следното:

Установена е следната стратиграфия на културния пласт на селището, който е дебел около 4 м. Селището е заселено през стария неолит (Караново I). Пластът от това време, дебел около 2 м, има две жилищни нива.

6

● *Обр. 6. Глинен съд с позлатена украса. Варна, къснохалколитен некропол. Fig. 6. Vase en argile à décor en or. Varna, nécropole du Chalcolithique récent*

Вторият пласт, дебел около 2 м, има също две жилищни нива. Третият пласт съдържа находки от групата Караново III (Веселиново). Дебелина 0,40 м. Четвъртият пласт, дебел 0,80 м, се отнася към Караново V (Марица). Петият се причислява към късния халколит (Караново VI). Дебелина 0,40 м. По повърхността на могилата са намерени находки от бронзовата епоха, а в съседство с нея — от желязната епоха.

Най-важни са резултатите от проучването на първото жилищно ниво на втория културен пласт (Караново II). В него са открити основите на две жилища, които са загинали от пожар. Едно от жилищата (№ 1) има правоъгълен план с размери 5,20/5,40 м. Особено добре е запазена глинената му пещ, която е изградена до северната стена. Тя е най-добре запазената пещ от етапа Караново II в Южна България. И в двете жилища освен глинена пещ има ръчна мелничка, хромел, зърнохранилища (питоси) и други глинени съоръжения.

Откритите основи на жилища заедно с инвентара им ще бъдат консервирани и включени в защитна сграда.

В района на язовир Ч а т а л к а, Старозагорско, са открити няколко праисторически селища и некрополи, в които са застъпени култури, отнасящи се към стария неолит (Караново I), напр. при с. Сладък кладенец и с. Могилово, Старозагорско, халколита, бронзовата и желязната епоха, напр. селището върху естествено укрепения хълм Делимоново кале, където в периода 1965—1969 г. са извършени спасителни разкопки под ръководството на археолога от Старозагорския исторически музей М. Димитров.

По-важни са резултатите от разкопките на Делимоновото кале, за които ще отбележим следното:

Праисторическото селище обхваща площ от около 2500 кв. м. Дебелината на културните му напластявания е 3 м (северна част) и 1—1,50 м (южна част). Селището е заселено през етапа Караново V (Марица) върху скалист терен. Последният или първият (от горе на долу) слой се отнася към втората половина на халколита (Караново VI). Той е много разрушен. В този пласт не са установени планове на жилища. Открити са разнообразни находки: керамика с графит (Караново VI), оръдия на труда, пластични изображения от глина, кост, мрамор, накити от мидата Spondylus, кост, глина. Между глинената пластика заслужава интерес глинената фигурка на жена с дете на гърба, висока 8 см.

В периферията на селището на дълбочина 1,60 м са открити няколко хокерни погребения, които се отнасят вероятно към края на халколита. При едно от погребенията е намерена огърлица от мидени черупки, а при друго — каменна тесличка.

По-важни са находките от времето на ранния халколит (Караново V, Марица). Културният пласт има четири строителни нива, от които първият слой, дебел 0,20—0,40 м, не е опожаряван, а следващите три слоя са опожарени. Жилищата във всички слоеве са имали лека дървена конструкция и са оставили малко следи. Състоят се от няколко помещения. В тях има пещ, огнище, ръчна мелничка, зърнохранилища (питоси) и други съоръжения, които са много разрушени.

Важен факт е намирането на медна руда и на един меден предмет, вероятно накит, между находките от този етап на халколитната култура, което става за първи път в древна Тракия.

Материалите от Чаталка се съхраняват в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

В центъра на К ъ р д ж а л и се намира праисторическо селище от времето на старата неолитна култура Караново I.[16] При провеждането на спасителните разкопки през 1972 г. (Ат. Пейков — Пловдив) е била разкопана площ от 1,050 кв. м от селището. Дебелината на културния пласт варира от 2 до 3,20 м. В рамките на този пласт са разграничени пет строителни нива с различна дебелина. Проучени са основи на жилища с правоъгълен план и размери 8/6 м и др. В жилищата и в боклучените насипи около тях са намерени разнообразни находки, някои от които се срещат за първи път в епохата на стария неолит. Специфични са за неолитната култура в делината на р. Арда. Хокерни погребения, както и в някои други селища от същата епоха, също са открити. Материалите се намират в Окръжния исторически музей в гр. Кърджали.

Разкопките на Д и п с и з к а т а с е л и щ н а м о г и л а при с. Езеро, близо до Нова Загора, започнати през 1952—1958 г. от В. Миков и Н. Койчев и продължили през 1961—1971 г. от българо-съветската археологическа експедиция под ръководството на Г. Ил. Георгиев (АИМ — София) и Н. Я. Мерперт (ИААН СССР — Москва) с колектив, дадоха извънредно важни данни както за стратиграфията, периодизацията, хронологията, така и за цялостния живот на селището.[17]

Българо-съветската експедиция е провела разкопки в западната половина на селищната могила върху площ от 2550 кв. м. Освен това е направен допълнителен сондажен изкоп в североизточния край на могилата, който заедно с изкопа в югозападния й край, направен в началото на разкопките, дава възможност да се ориентираме в стратиграфията на селището и структурата на отделните му културни напластявания.

Стратиграфията на културния пласт в югозападния сондажен изкоп е следната. Деб. 9,25 м. Поради просмукване на вода от съседното блато не е достигната стерилна почва. Дебелина на пласта от първата половина на бронзовата епоха — около 3,50 м. След пласта от бронзовата епоха следва хумусен пласт, който показва, че между халколита и ранния бронз е имало прекъсване в живота на праисторическото селище. Халколитният пласт в сондажа е дебел 2,60 м и съдържа осем строителни нива, културата на които се отнася към групите Караново V и VI. Застъпен е и четвъртият карановски етап (Протомарица), който има дебелина 0,50 м. По-добре с находки е представен етапът Караново III (Веселиново), дебел 3 м. В него има шест строителни нива.

Подобни стратиграфски данни даде и сондажният изкоп в североизточния край на могилата, затова няма да се спираме на тях.

Стратиграфският профил на селището при Езеро показва, че то е било заселено през етапа Караново II—III. Съществувало е

7

● *Обр. 7. Основи на жилище. Чавдар. Неолит (Караново I — Кремиковци I). Fig. 7. Fondations d'habitation. Čavdar. Néolithique (Karanovo I — Kremikovci I)*

през етапите Караново IV, V — VI и VII, като между отделните етапи е имало краткотрайни или дълготрайни прекъсвания.

Разкопките на Дипсизката селищна могила потвърдиха Карановската хронологическа система, като се започне от третия й етап насетне. Установено беше, че халколитното селище е било разрушено от пожар и напуснато в края на етапа Караново VI. Потвърден беше хиатусът между халколита и ранната бронзовата епоха върху площта на цялото селище.

Резултатите от разкопките на Дипсизката селищна могила допринасят извънредно много със своята добра стратиграфия за изучаването на културата на племената през неолита, халколита и особено през първата половина на бронзовата епоха в Южна България и връзките й със съседните области и особено със Западна Мала Азия и Егейските острови, които са безспорни.

Материалите, които се съхраняват в Археологическия институт и музей (база с. Саранци), понастоящем се обработват с оглед на тяхното по-скорошно публикуване.

Освен в Южна България редовни или спасителни разкопки на селища и некрополи са били проведени в Североизточна и Северозападна България. Считаме за необходимо да привлечем стратиграфски и други данни за някои от тях.

През 1969 г. бяха окончателно разкопани селищната могила „Клиседжик", разположена южно от с. Виница, Шуменско, и принадлежащият към нея некропол, който се намира извън селището (под ръководството на А. Радунчева от АИМ). Дебелината на културния пласт на селището е 3,50 м, на места до 4, 50 м. Той се състои от пет строителни нива, които съдържат находки от втората половина на халколита. Диам. на могилата — 55/45 м.

8

● *Обр. 8. Глинена засводена пещ. Чавдар. Неолит (Караново I — Кремиковци I). Fig. 8. Four voûté en argile. Čavdar. Néolithique (Karanovo I — Kremikovci I)*

Селището е било оградено със земен вал, върху който е имало палисада. Жилищата са имали правоъгълен план с размери — дълж. 8—9 м, шир. 6—6,50 м. В тях е имало пещ, която е била до една от дългите стени, ръчна мелничка и разнообразен къщен инвентар, включително и керамика с графитен орнамент.

Разкритият некропол се свързва със селището от втората половина на халколита. Разкопани са 58 хокерни погребения чрез трупополагане. Гробовете са вкопани от 0,30 до 1,60 м в земята. Срещат се единични и двойни (по-рядко) погребения, легнали на лявата страна, придружени от гробен инвентар, състоящ се от глинени съдове, оръдия от камък и метал (мед) и накити (златни обеци).

Материалите се съхраняват в базата-музей „Велики Преслав". Предстоящо е монографичното им обнародване.[18]

Приключиха също спасителните разкопки на селищната могила „Чуката" при с. Голямо Делчево, Варненско, разположена в малка долина на левия бряг на р. Луда Камчия. Разкопките са започнати през 1967 г., а могилата е била окончателно разкопана през 1969 г. (под ръководството на Х. Тодорова от АИМ). Селищната могила е висока 5 м и има диаметри при основата 100 и 80 м.

Установена е следната стратиграфия на селището. Заселено е през стария неолит (Караново II).[19] Съществувало е през ранния халколит (фази Варна и Сава) и късния халколит (Коджадермен). Между отделните периоди на културата има хиатуси. Селището е било оградено от три страни от земен вал с палисада. През неолита според Х. Тодорова е имало землянки, а през халколита — наземни жилища с правоъгълен план и средни размери 6/8 м. В жилищата е имало пещ, огнище и ръчна мелничка. Открит е разнообразен битов материал — оръдия на труда от камък, кремък, две медни брадви, златна

обеца и др., керамика с графитен и друг вид орнамент, характерен за отделните етапи от развитието на халколитната култура в Североизточна България, идолна пластика и други находки.

Западно от селищната могила е открит некропол, който се свързва с къснохалколитните нива на селището (Карапово VI). Открити са хокерни погребения с разнообразен гробен инвентар — глинени съдове, оръдия от мед, накити от кост, мед и злато и др.

Материалите от Г. Делчево се намират в Окръжния исторически музей във Варна. Предстоящо е обнародването им в монография.

През 1972 г. приключиха спасителните разкопки (Х. Тодорова — АИМ) на селищната могила прис. Овчарово, Търговищки окръг, културата на която се отнася към средния етап на халколита в Североизточна България. Материалите намират добри паралели в селищната могила Поленца при Търговище, разкопана през 1974 г. Установени са 14 строителни нива Открит е интересен макет на жилище с обозначение на елементи от вътрешното му устройство (пещ и др.), разнообразна идолна пластика, култови предмети и др. Материалите се намират в Окръжния исторически музей в Търговище.

В съседство с упоменатата могила са разкопани материали без стратиграфски данни, които отговарят по време на южнобългарския етап Карапово II—III. Намират се в музея в гр. Дългопол, Варненско.

Неолитни и халколитни материали са открити през последните години при спасителни разкопки в м. Усоето при с. Аспарухово, Варненско (Х. Тодорова — АИМ и Д. Златарски — Дългопол).[20] Първите се отнасят към етапа Карапово II—III, а вторите — към етапа Карапово V или, по-точно казано, отговарят по време на тези етапи в Южна България. Материалите произлизат от обширно праисторическо селище и притежават хоризонтална, но не и точна вертикална стратиграфия.

През 1969 г. Х. Тодорова (АИМ) е проучила случайно открит халколитен некропол край Девня, Варненско.[21] Открити са 26 погребения, датиращи от края на втората и началото на третата фаза на добруджанския вариант на културата Коджадермен.

Важно научно значение има откритият случайно в края на 1972 г. халколитен некропол в западния край на Варна. Разкопките на некропола, които се извършват от М. Лазаров и Ив. Иванов (Окръжен исторически музей) с консултант автора на настоящата статия, продължават. Находките се намират в Окръжния исторически музей — Варна. Досега са открити 42 погребения, в които се срещат човешки скелети в изпънато (преобладаващи) и свито (т. нар. хокери) положение. Срещат се и символични погребения, при някои от които са моделирани in situ лицеви маски от глина. В погребенията са поставени лични вещи и гробни дарове, които се състоят от оръдия на труда от камък, кремък и мед, украшения от злато, различни минерали и морски черупки, амулети, глинени съдове (обр. 6) и други предмети. Некрополът датира от втората половина на халколита (IV хилядолетие пр. н. е., по косвени данни на С-14). Съдържащите се в гробовете находки дават ценна информация за високото ниво на материалната и духовната култура на обитателите на варненския крайморски край през халколита. Те допринасят за по-точното синхронизиране на културата от това време с културните групи в Североизточна България в съседните по-близки и далечни земи на Югоизточна и Централна Европа и Източното Средиземноморие. Некрополът, след като той бъде разкопан окончателно, ще даде много ценни данни за изучаването на социално-икономическото състояние на късно-халколитното общество във варненския край и косвено за останалата част на българските земи. Резултатът от проучването на откритите досега находки показва, че в това общество е имало наченки на социално и имуществено неравенство.

Ценни стратиграфски данни са придобити и от разкопките на неолитни и халколитни селища в Северозападна и Югозападна България.

Праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийски окръг, което беше обект на нашите сондажни проучвания през 1958—1959 г., се простира върху най-издигнатото място на левия бряг на Кремиковската река. Стратиграфията на културния пласт, установена в четири сондажни изкопа в различни части на селището, е следната: дебелината на културния пласт варира от 3,20 до 3,80 (4) м. Животът в селището е започнал през неолита (Карапово I — Кремиковци I), съществувал е през халколита (Карапово V) и първата половина на бронзовата епоха и през по-късни археологически епохи. Неолитната епоха е преминала през две фази на развитие. Между неолита и халколита, както между халколита и бронзовата епоха,

а *б*

9

● *Обр. 9. а, б) глинен съд (полихромна украса). Чавдар. Неолит (Караново I — Кремиковци I). Fig. 9. а, б) vase en argile (dĕcor polychrome). Čavdar. Nĕolithique (Karanovo I — Kremikovci I)*

е съществувало прекъсване в живота на селището. Релативната хронология на селището е: Кремиковци I — Чавдар — Караново I (азмашки вариант) — Старчево II *а*, *б* (по Д. Гарашанин) — Бубани-Хум I *а*.

Важно научно значение имат стратиграфските данни, получени от разкопките на неолитното селище при с. Чавдар, Софийски окръг, проведени под наше ръководство от 1868 до 1974 г. Селището е разположено на десния бряг на р. Тополница, в м. Гьоргова воденица.[22] Стратиграфията на селището е следната: най-голямата дебелина на културния пласт е към 3,50 м. В рамките на разкопаните досега шест строителни нива е бил застъпен определен етап на неолитната култура в българските земи, която подобно на културата на селищата в Софийското поле, Казанлъшката долина, Тракийската низина, Югославия и другаде е претърпяла развитие. Тази култура, силно изявена, е локален вариант на неолитната културна група Караново I—Кремиковци I (обр. 7—9). След известно прекъсване животът в селището е продължил през етапа Караново II—III, когато селището е било напуснато. Той е продължил в Гинова могила при Челопеч, Софийско, където освен неолит е установен халколит и ранен бронз (Караново I—III, Караново V—VI, VII).[23]

В резултат на теренни проучвания, извършени в центъра на с. Тлачене, Врачански окръг, са открити основи на жилища, в които са намерени оръдия на труда и керамика. Тази група може да се синхронизира с неолитната група Караново I (азмашки вариант) — Кремиковци I — Чавдар I.

Неолитното селище в м. Мало поле при с. Градешница е разположено на 2,5 км западно от обширното праисторическо селище от времето на халколита, за което ще стане дума по-долу. В културния пласт, дебел 1—1,10 м, на площ 1350 кв. м, са установени три строителни нива. В тях са проучени основи на десет жилища, които съдържат богат инвентар от оръдия, керамични изделия, идолна пластика и други находки. Особено богата на форми и мотиви е рисуваната (би- и полихромна) керамика, която има добри стратиграфски данни. Това обстоятелство позволява да се проследи развитието и синхронизирането ѝ с керамиката от селищата в съседни области (Караново I—Кремиковци I, Чавдар I, Старчево и др.).

Материалите от неолитните селища в Тлачене и Градешница се съхраняват в Окръжния исторически музей във Враца. Разкопките са ръководени от Б. Николов (Враца). Находките от Градешница ще бъдат обнародвани в специален албум.

Стратиграфски и други данни, притежавани от последните разкопки на обширното праисторическо селище при с. Г р а д е ш н и ц а, Врачански окръг. То е разположено върху естествено укрепено плато. Следните разкопки са правени от Б. Никола (Врачка през 1961 и 1963 г. През 1969 г. авторът е извършил разкопки на по-голяма площ (450 кв. м). Културният пласт в югоизточната част на м. Градешница е дебел около 1,60 м и се състои от три строителни нива (I, Б. Сл. II трите строителни нива са унищожени от пожар. Откритите в тях съоръжения (основи на жилища, пещи, огнища, каменни мелнички и др.) и находки (оръдия, керамика, пластика и др.) се отнасят към ранния халколит, който съответствува на групата Караново V (Марица) в Южна България. Материалите са обнародвани, поради това няма да се спираме подробно на тях.[24] Измежду тях особен интерес представя глиненото съдче с правоъгълна форма, дълго 12,5 см, широко 10,50 м и високо 2 см, върху дъното на което е врязана схематична фигура на адорант, а върху вътрешността му — около 24 писмени знака, разположени в четири полета. [25] Съдчето с писмени знаци е открито през 1969 г. в жилище с размери 9/5 м, състоящо се от две помещения. То се отнася към второто строително ниво на раннохалколитния културен пласт.

Голям е броят на праисторическите селища особено в Южна България — главно в Пловдивско,[26] Старозагорско и Новозагорско,[27] които не са разкопавани системно, следователно нямат стратиграфия или пък са еднослойни. Материалите, които са събирани по повърхността им, показват, че тези селища са били населявани през неолита, халколита и ранния бронз.

От направения преглед на праисторическите проучвания в Южна и отчасти в Североизточна и Северозападна България се вижда, че през последните години са извършени голям брой разкопки на цели селища или на големи площи от селища и некрополи, които са дали много важни резултати за установяване стратиграфията и периодизацията им, а посредством тях и за изучаването на най-старите култури в българските земи — от времето на неолита, халколита и отчасти от ранната бронзова епоха.

Цялостното обнародване на материалите от тези разкопки ще допринесе да се придвижи по-нататък разрешаването на важни проблеми от праисторията на България и на Балканския полуостров и на първо място на проблемата за генезиса и развитието на културата на траките — най-старото население на българските земи, засвидетелствувано от писмените извори.

б) Периодизация на културата

Стратиграфските данни, които приведохме от голям брой селища в България, населявани през неолита и халколита, са нагледен пример за солидните основи, върху които е изградена Карановската хронологическа система.

Както изтъкнахме, развитието на културата в Тракийската низина през споменатите две епохи е преминало през няколко етапа, а именно: неолит — четири главни етапа (Караново I—IV); халколит — два главни етапа (Караново V—IV) с по няколко помалки поделения.

Караново I. Тази група е самостоятелна, а не вариант на културата Старчево (Югославия), с която дели общи черти и заедно с други културни групи принадлежи към балкано-дунавския неолитен културен комплекс.[28] Най-правилно е тя да се отнесе към стария неолит, в смисъл на ранен неолит, а не към средния неолит, както са склонни да приемат някои автори.[29] Застъпена е добре в редица праисторически селища в Южна България. Видяхме, че в Казанлък подобно на Азмашката селищна могила групата е преживяла пълно развитие. Като тук подобре, отколкото в нея е установено преминаването ѝ в етапа Караново II. Добре е представена в неолитното селище при Мулдава, недалеч от Асеновград.[30] Стратиграфското положение на културния пласт с находките тип Караново I се определя освен от техния характер, още и от намиращия се отгоре културен пласт с материали от групата Караново III, който следва след хиатус, заемащ отрязъка от време, съответствуващ на групата Караново II в самото Караново.

Както сме изтъкнали вече, в основата на селищната могила Ясатепе (Пловдив) също е бил застъпен тънък културен пласт с находки от Караново I.[31] Подобен е случаят и с други неолитни селища, които са били сондирани през последните години или от тях произхождат случайни находки, напр. при Калояново, Пловдивско, при гр. Марица (м. Чавдарова чешма) и др.

Културната група Караново I е била много добре разпространена в басейна на р. Марица. Тя е основата, върху която по-сетне се развива неолитната култура със своите следващи етапи в нашата страна и особено в Южна България. Групата се явява пред пред нас в развит вид по отношение на поселищния си тип, оръдията за производство, жилищата, пещите, керамиката, пластиката и т. н. Този факт показва, че теоретически трябва да се предполага съществуването на един по-стар предходен етап, който обаче още не е открит поради недостатъчни проучвания в това направление. В същност обаче изглежда, че бурното развитие на производителните сили в началото на неолита, когато са настъпили благоприятни климатически условия, е довело до нейното формиране. Подобни случаи има на полуострова, където предходните етапи без рисувана керамика още не са добре документирани. Този ранен етап, в случай че е съществувал, трябва да се търси вероятно по терасите на реките в предпланините, а не в равнинните места, които в началото на неолита, изглежда, не са били подходящи за заселване.

Необходимо е по-задълбочено, отколкото досега да се изследва местната компонента, онасладена от предишните епохи и културните елементи, които са проникнали от Югоизтока, както и пътищата на това проникване. В по-раншни наши публикации сме обърнали внимание на тези проблеми и сме изразили становища по тях.[32]

Налице са палеоботанически и фаунистични данни, броят на които постоянно ще се увеличава, които показват, че на територията на днешна България са съществували условия за възникването на земеделието и скотовъдството, т. е. за „неолитизирането" ѝ. Така напр. на Балканския полуостров подобно на Близкия Изток е била разпространена диворастящата еднозърнеста пшеница Tr. aegilopoides, потомка на която е култивираната през неолита в българските земи еднозърнеста пшеница Tr. monococcum.[33]

Караново II. Считаме за излишно на сегашния етап от проучванията на неолита у нас да аргументираме подробно самостоятелното съществуване на етапа Караново II. Данните, които притежаваме за него както от самото Караново, така и от други селища в Южна България и особено от селищата в Старозагорски окръг, станали известни напоследък,[34] говорят недвусмислено за това. Важно е стратиграфското наблюдение, че този етап от развитието на неолитната култура в Южна България е генетически свързан с предходния етап с рисуваната керамика и произхожда непосредствено от него, както видяхме от примера с Азмашката могила и особено с Казанлъшката селищна могила. Територията на разпространението му се покрива с територията на типичния Караново I етап.

Открити са материали, които, прибавени към известните от по-рано от неолитното селище в м. Гебеклисе в чертите на Велики Преслав,[35] показват, че този етап е бил представен добре в местен вариант в долината на р. Камчия в Североизточна България (Г. Делчево, Аспарухово и др.).[36]

Караново II—III. Караново III. По-горе при примера с Казанлъшката могила беше изтъкнато същественото по въпроса за прехода от етапа Караново II към КарановоIII. Тази констатация представя според нас голямо постижение във връзка с разглеждането на въпроса за развитието на неолитната култура в Южна България, за нейния местен произход и връзките ѝ със съседните страни. По-стар типичен пример в това отношение беше по-рано селищната могила Ясатепе (Пловдив, Университетски квартал).[37] Както в Ясатепе, така и в Казанлъшката могила, които, както отбелязахме, са разкопани цялостно, в предходния етап съжителствуват елементи, характерни както за Караново II, така и Караново III, които говорят за приемственост в културното развитие. Така напр. в Казанлък много добре се проследява типологическото развитие на дръжките и крачетата на глинените съдове. От ниското правоъгълно краче се върви към нискоконусовидното и се достига до високите цилиндрични крачета на Караново III. Дръжката, която се появява още в етапа Караново I, получава по-нататъшното си развитие. Освен плоски дръжки срещат се и цилиндрични дръжки, които имат в горния си край малки конусовидни израстъци.[38] Запазена е плитката канелюра по повърхността на дръжките — белег, онаследен от Караново II. Нови данни от Калояновец, Старозагорско, и от околностите на Нова Загора сочат, че палковидният (цилиндричен) вид дръжка се е задържал и през преходния етап Караново IV (Протомарица), който свързва неолита с халколита в Южна България. Продължават да се срещат т. нар. „въжести дръжки", които също са старо наследство.

Казаното важи и за черната полирана керамика, която както с формите, така и с

плитките си канелюри е тясно свързана с керамиката от предходния етап. Няма никакви данни, които да ни позволяват да търсим произхода на тази керамика извън пределите на древна Тракия.

Не само керамиката отразява приемствеността в културното развитие, но също така и други неща, например жилището, което по своя план и начин на градеж продължава стара традиция, която се доразвива в следващия етап Караново III, от времето на който имаме добре проучени жилища в самото Караново. Изобщо много данни говорят за генетична връзка и продължение на етапа Караново III от предходния етап Караново II.

Културната група Караново III е съществувала продължително време в Южна България през средния неолит. Доказателство за това между другото са дебелите културни напластявания, например в Дипсизката могила, където те достигат до 3 м дебелина.

Тази група е била много жизнена. Нейното присъствие е засвидетелствувано на юг чак до бреговете на Бяло море, на север — в Североизточна България, а на запад до Софийското и Врачанското поле.[39]

Проблемът за произхода на културата през етапа Караново III (Веселиново I) надхвърля рамките на праисторията на Тракийската низина и добива по-голямо значение, понеже засяга въпроса за генезиса и на други неолитни култури на Балкана, които се свързват с културата в древна Тракия през неговото времетраене.[40] Нашето становище по този кардинален въпрос, разрешаването на който има значение и за връзките на Балкана с Мала Азия през неолита, е изразено в последните ни научни публикации, а то е, че групата Караново III има м е с т е н, ю ж н о б ъ л г а р с к и, а не малоазийски произход.[41]

Караново IV (Калояновец). През последните години бяха придобити нови данни и за връзката на етапа Караново III със следващия етап, известен под условното наименование Караново IV (Калояновец). Тези данни произхождат от територията, на която се е развивала групата Караново III. Това обстоятелство е от значение за тяхната генетическа връзка. Материали, отнасящи се към този етап, напоследък бяха открити в по-голямо количество в Калояновец, Обручище и Нова Загора, една част от които са вече обнародвани.[42] От разкопките в Казанлък бяха получени също така известен брой материали. Знае се, че ги има в Дипсизката селищна могила, в селищната могила в Кирилметодиево, Старозагорско, в някои селища в Хасковски окръг и другаде. Групата е констатирана в последните сондажни разкопки в с. Мъдрец, Старозагорско (разкопки на М. Димитров — Ст. Загора). Най-голямо значение обаче имат материалите, придобити напоследък от разкопките на селищата в близост с Берекетската селищна могила при Стара Загора и при Нова Загора.[43]

Всички нови материали и наблюдения, които има за тази група, са в подкрепа на изказаното от нас мнение за късноеолитния й характер и нейната генетична връзка с предидущия етап Караново III.[44] Обнародваните материали от Калояновец потвърждават и разширяват нашите изводи, направени порано въз основа на сравнително малък материал. Тази група стои на границата между неолита и халколита в Южна България, като в нейните недра се зараждат корените на раннохалколитната група Караново V (Марица). Веществени доказателства за тази констатация са новите материали от Азмашката селищна могила (съдове с кухо столче)[45] и особено от Чаталка при Стара Загора.

Караново V—VI. Що се касае до периодизацията на културата през халколита (Караново V и Караново VI), освен материалите от по-старите разкопки от Караново, Капитан Димитриево, Ясатепе, Загорци и др. особено важни са материалите и данните, които притежаваме от разкопките на Азмашката селищна могила при Стара Загора, и особено онези, които недвусмислено говорят за непринудения преход, който се извършва от ранния (Караново V) към късния халколит (Караново VI).[46] Между двата етапа няма хиатус, а има постепенна промяна във формата на материалната и духовната култура на селищата. Тази промяна се дължи вероятно на новото ориентиране на икономическите и културните контакти и взаимодействия на населението в Тракийската низина със съседни сродни култури.

Приемствеността в развитието на културата се изразява в оръдията, начина на изграждането на жилището, керамиката, пластиката и др. Тя позволява да се говори за един културен комплекс Караново V—VI. В Румъния на юг от Карпатите аналогичен случай наблюдаваме при културния комплекс Боян — Гумелница; в Югославия — при културния комплекс Винча — Турдаш и Винча — Плочник; в Тесалия — при Лариса — Рахмани. Всички комплекси са се развивали паралелно.

Във пряка връзка с проблема за периодизацията на културата стои и проблемът за нейната абсолютна възраст.

Изследваните досега голям брой единични проби и серии от проби от овъглено дърво и житни зърна по метода С-14 в Лабораторията на Централния институт по стара история и археология към Германската академия на науките (ГДР) показаха, че неолитните и халколитните културни групи в България и на Балкана имат много по-голяма древност, отколкото се предполагаше неотдавна. Както е известно, според този метод неолитните култури в България са се развивали в VI—V хилядолетие пр. н. е., а халколитните — в цялото четвърто хилядолетие пр. н. е., без да се взимат под внимание корекциите, които се правят напоследък в тези дати и според които възрастта на тези култури се одревнява още повече, най-малко с 400—600 години.[17]

[1] G. I. Georgiev. Kulturguppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Praha, 1961. Приложение Б. Таблица на културното развитие в Караново

[2] Ibidem; G. I. Georgiev. Über die Stratigraphie und Chronologie des Neolithikums, Äneolithikums und der Frühbronzezeit in Südbulgarien. — Actes du VIIe Congrès International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. I. Prague, 1970, p. 397 sqq.; Beitrage zur Erforschung des Neolithikums und der Bronzezeit in Südbulgarien. — Archeologia Austriaea, 1967, p. 90 sqq.

[3] В. Миков. Селищната могила до с. Караново (Новозагорска околия). — ИБГД, V, 1937, с. 157 и сл.

[4] В. Миков. Българските земи в края на неолитната епоха. — ГСУ ФФ, XLI, 1, 1946—47, с. 3 и сл.

[5] В. Миков, Г. Георгиев и Н. Джамбазов. Бит и култура на докласовото и ранноклasовото общество в България (Водач за Археологическия музей). I. С., 1952, с. 13 и сл.; В. Миков. Разкопките на селищната могила при Караново. Последните археологически разкопки в България. С., 1955, с. 9 и сл.; Култура неолита, енеолита и бронзы в Болгарии. — СА, 1, 1958, с. 47 и сл.; The prehistoric Mound of Karanovo. — Archeology, 12, 1959, p. 88 sqq.; Г. И. Георгиев. Главни периоди в развитието на културата през неолита и медната епоха в светлината на най-новите археологически проучвания. — Swiatowit, XXIII, 1960, p. 309 sqq.

[6] G. I. Georgiev. Kulturgruppen.

[7] Върху най-важните резултати от разкопките на Азмашката могила срв. следните наши публикации: Г. И. Георгиев. Азмашката селищна могила край Стара Загора. — Археология, 1962, кн. 1, с. 59 и сл.; Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 157 и сл.; The Azmak Mound in Southern Bulgaria. — Antiquity, XXXIX, 1965, p. 6 sqq.; Многослойное поселение Азмашка могила близ Стара Загора (България). —КСИА, 106, 1966, с. 3 и сл.; Die Erforschung der neolithischen und bronzezeitlichen Siedlungshügel in Bulgarien. — ZfA, 1967, I, p. 144 sqq.; Die äneolithische Kultur in Südbulgarien im Lichte der Ausgrabungen vom Tell Azmak bei Stara Zagora. — Studijné Zvesti Archeologichévo Ustavu Slovenskej Akadémie Vied, 17, 1969, p. 141 sqq.; срв. също албум „Старо изкуство", Окръжен народен музей Стара Загора, С., 1965, табл. 1—21.

[8] Досега са обнародвани следните публикации: Р. Катинчаров. Неолитна мраморна фигурка от гр. Казанлък. — Археология, XI, 1969, кн. 2, с. 51 и сл.; G. I. Georgiev. Neues über das Neolithikum Bulgariens. — Actes du IIe Congrès International des Etudes du Sud-Est Européen. II, Histoire. Athènes, 1972, p. 81 sqq.

[9] G. I. Georgiev. Die Entwicklung der älteren prähistorischen Kulturen in Südbulgarien. — Studia Balcanica, V. L'Ethnogenèse des peuples Balkaniques. S., 1971, p. 21 sqq.

[10] G. I. Georgiev. Neues über das Neolithikum Bulgariens, табл. VI, I.

[11] R. W. Dennell. The Interpretation of Plant Remains: Bulgaria. — Papers in Economic Prehistory, Edidet by E. S. Higgs, Cambridge, 1972, p. 154 sqq.

[12] П. Детев. Селищната могила Яса тепе в Пловдив. — ГНМП, I, 1948, с. 1 и сл. (срв. рецензията на Г. И. Георгиев, ИАИ, XVIII, 1952, с. 443 и сл.); Материали за праисторията на Пловдив. — ИАИ, III, 1959, с. 3 и сл.; Разкопки на селищната могила Яса тепе през 1959 г. — ИАИ, IV, 1960, с. 5 и сл.; Две мраморни фигурки на жени от Пловдив. — Археология, XIV, 1972, кн. 3, с. 68 и сл.

[13] П. Детев. Праисторическото селище при село Мулдава. — ГНМП, VI, 1968, с. 9 и сл. Разкопки на късноенеолитното селище при с. Мулдава. — МПК, 1970, кн. 4, с. 3 и сл.

[14] П. Детев. Праисторическото селище, обр. 25—26 и цветната таблица.

[15] П. Детев. Преглед на праисторическите проучвания в северните склонове на Родопите. — Родопски сборник, II, 1969, с. 259 и сл.

[16] А. Андреев. Разкопки на неолитното селище в гр. Кърджали. — Археология, 1965, кн. 3, с. 61 и сл.

[17] Досега са обнародвани следните публикации върху Дипсизката селищна могила: Н. Я. Мерперт. Первый год работ советско-болгарской экспедиции. — КСИА, 95, 1963, с. 24 и сл.; Г. И. Георгиев, Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Езера близ г. Нова Загора в 1963 году. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 129 и сл.; Н. Я. Мерперт. Археологическия исследования в Южной Болгарии в 1963 г. — КСИА, 106, 1965, с. 19 и сл.; Н. Я. Мерперт. Ранный бронзовый век Южной Болгарии (по материалам последних раскопок). М., 1966; Г. И. Георгиев Разкопки на Дипсизката селищна могила при с. Езеро през 1964 и 1965 г. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 10 и сл.; Н. Я. Мерперт. К вопросу о связах Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — Sbornik Narodniho Musea u Praze, XX, 1966, 1/2, p. 10 sqq.; Н. Я. Мерперт, Г. И. Георгиев. Поселение Эзеро и его место среди памятников раннего бронзового века Восточной Европы. — Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur. Bratislava,

1973, p. 215—257; G. I. Georgiev, N. J. Merpert. The Ezero Mound in South-East Bulgaria. — Antiquity, XV, 1966, p. 33 sqq.; G. I. Georgiev. Beitrage, p. 100 sqq.;Р. Катинчаров. Антропоморфни фигурки от селищната могила до с. Езеро, Сливенско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 71 и сл.; Н. Я. Мерперт. Древнейшие каменные крепости Болгарии. — Новое в археологии (Сборник статей, посвященный 70-летию Артемия Владимировича Арциховского). М., 1972, с. 46 и сл.

[18] А. Радунчева. Разкопки на селищната могила Клиседжик при с. Виница, Шуменско. — Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 62 и сл.; Некоторые результати исследования поселения Клиседжик (Болгария) в 1972 г. — КСИА, 127, 1972, с. 31.

[19] Н. Todorova. Die frühneolithische Kultur in Tsonevo in Nordost-Bulgarien. — Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. II. Beograd, 1973, p. 226 sqq.

[20] Х. Тодорова. Ново находище от прехода между неолита и енеолита в Североизточна България. — Археология XV, 1973, кн. 1, 59 и сл.

[21] Х. Тодорова—Симеонова. Късноенеолитният некропол край град Девня, Варненско. — ИНМВ, VII (XII), 1971, с. 3 и сл.

[22] Г. И. Георгиев. Проучване на старата неолитна култура в Пирдопско-Златишкото поле. Първи конгрес на Българското историческо дружество. I, С., 1972, с. 297 и сл.; Neues über das Neolithikum Bulgariens. Die neolithische Kultur in Cavdar ihre Stellung im Balkan — Neolitkum. — Actes du VIIIe Congres International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. II, p. 263 sqq.; К. Кънчев. Каменни оръдия от неолитното селище край с. Чавдар, Софийски окръг. — Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 46 и сл.

[23] Н. Петков. Гинова могила до с. Челопеч, Пирдопско. — РП, I, 1948, с. 75 и сл.; Селищната могила до Челопеч.—ГНМП. I, 1948, с. 159 и сл.

[24] Б. Николов. Праисторическото селище „Калето" при с. Градешница, Врачански окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 231 и сл.; Идолната пластика от Градешница. — Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 56 и сл.

[25] Б. Николов, Вл. И. Георгиев. Наченки на писменост през халколитната епоха в нашите земи. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 1 и сл.

[26] П. Детев. Праисторически селища в Пловдивски окръг. — Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край, Пловдив, 1966, с. 7 и сл. и приложената карта.

[27] Г. И. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Раскопки многослойного поселения у села Эзеро. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 157 и сл., обр. 29 (карта).

[28] H. Vajsova. Stand der Jungsteinzeitforschung in Bulgarien. Slovenska Archeologia, XIV 1, 1966, p. 8 sqq.

[29] П. Детев. Стратиграфия на селищните могили в Южна България. — ГНМП. V, 1963, с. 8 (таблица).

[30] Пак там.

[31] G. I. Georgiev. Kulturgruppen, p. 52.

[32] Ibidem, p. 90 sqq.

[33] В. М. Массон. Средняя Азия и Древний Восток (Гл. 3. Проблема происхождения земледельческих культур), с. 113.

[34] Напр. от селищната могила в с. Плоска могила, Старозагорско. Находките (необнародвани) се намират в ОИМ, Стара Загора; срв. също G. I. Georgiev. Verbreitung und Entwicklung der neolithischen Kulturguppen in Bulgarien. — Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, S., 1970, fig. 2—4

[35] Малък брой находки от Гебеклисе се намират в музея „Велики Преслав", Шуменско; срв. също C. I. Georgiev. Verbreitung und Entwicklung, fig. 5.

[36] H. Todorova. Die frühneolithische Kultur in Tsonevo; Новая культура среднего неолита в Северно-Восточной Болгарии. — СА, 4, 1973, с. 26 и сл. и непубликувани материали в ОИМ, Търговище.

[37] Срв. литературата в заб. 12.

[38] G. I. Georgiev. Verbreitung und Entwicklung, fig. 8 (Карановo II).

[39] Ibidem, p. 217 и цит. там литература; необнародвани находки в ОИМ, Враца.

[40] М. Гарашанин. Цит. съч.

[41] G. I. Georgiev. Die Entwicklung der älteren prähistorischen Kulturen. — Studia Balcanica. V. L'Ethnogenèse des peuples Balkaniques. S., 1971, p. 30 sqq. и цит. там литература.

[42] М. Димитров. Нови находки от неолитната култура Караново IV в Старозагорско. — ИБМ, I, 1969, с. 21 и сл.; М. Кънчев. Културната група Караново IV в Новозагорско. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 42—51.

[43] Находките се намират в ОИМ, Стара Загора. Спасителните разкопки са ръководени от М. Димитров (Ст. Загора).

[44] G. I. Georgiev. Kulturguppen, p. 71.

[45] G. I. Georgiev. Die äneolithische Kultur in Südbulgarien, fig.11.

[46] Срв. литературата в заб. 7; срв. също H. Vaisova, Stand, p.15 sqq.; Einige Fragen über die Chronologie der Gumelnitza-Kultur. — Studijné Zvesti, p. 483 sqq.

[47] G. Kohl and H. Quitta. Radiocarbon Measurements. II. Radiocarbon, 8, 1966, p. 32 sqq.; H. Quitta. Radiocarbondata und die Chronologie des mittel- und südosteuropäischen Neolithikums. — Ausgrabungen und Funde, 12, 3/67, p. 115 sqq.; H. Quitta and G. Kohl. Neue Radiocarbondata zum Neolithikum und zur frühen Bronzeit Südosteuropas und Sowijetunion. — ZfA, 3, 1969, p. 226 sqq.; срв. също E. Neustupný. Absolute Chronologie of the Neolithic and Äneolithic Periods in Central and South-East Europe. II. — Archeologické rozhledy, XXI, 1969, p. 783 sqq.

Stratigraphie et division en périodes du Néolithique et du Chalcolithique dans les terres bulgares

G. I. GEORGIEV

(Résumé)

L'article porte sur la stratigraphie des sites et sur la division en périodes de leur civilisation pendant le Néolithique et le Chalcolithique. L'étude est basée sur de nombreuses observations ainsi que sur l'examen d'un matériel archéologique fait par l'auteur et d'autres chercheurs, pour la période allant de 1946 à 1974. Les fouilles effectuees au cours des dernières années ont retenu tout particulièrement l'attention.

Dans la première partie de l'article l'accent est mis sur le système chronologique de Karanovo. On y fait l'historique de ce système et de son perfectionnement. On y fournit des données sur le tell dit Azmaška mogila, situé près de Stara Zagora qui viennent confirmer et compléter la séquence stratigraphique des dépôts culturels à Karanovo. Ceci se rapporte surtout à l'étape Karanovo I qui dans ce tell est mieux représenté que dans le tell de Karanovo (variante de l'Azmaška mogila de Karanovo I).

Une attention particulière est accordée aux données stratigraphiques du tell de Kazanlâk. Celles-ci touchent surtout les dépôts culturels du Néolithique (Karanovo I—III) et indiquent sans nul doute que le groupe culturel Karanovo II est génétiquement rattaché au groupe antérieur Karanovo I et que le groupe Karanovo III — qui constitue le développement ultérieur de Karanovo II dans la dépression Thrace et la vallée de Kazanlâk est d'origine méridionale bulgare et non pas d'Asie Mineure.

On a utilisé également des renseignements stratigraphiques d'autres sites de la Bulgarie du Sud, du Sud-Est, de l'Ouest et du Nord-Ouest, dont la majeure partie sont inédits. Ces renseignements portent sur les sites du Néolithique et du Chalcolithique de Stara Zagora et Kârdžali, de Kremikovci et Cavdar de la région de Sofia, Tlačene et Gradešnica du département de Vraca, Čatalka près de Stara Zagora, le tell de Dipsiska près d'Ezero non loin de Nova Zagora G. Delčevo, région de Varna, Vinica, région de Šumen, Cvčarovo, région de Târgoviště. On y communique aussi des données pertinentes sur les nécropoles du Chalcolithique de Bulgarie du Nord-Est (Vinica, région de Šumen, G. Delčevo, région de Varna et Devnja), et plus spécialement sur la nécropole du Chalcolithique récent de Varna.

La seconde partie de l'article est consacrée aux plus importants problèmes qui touchent la division en périodes de la civilisation des sites du Néolithique et du Chalcolithique de Bulgarie du Sud et d'autres régions du pays aussi. L'auteur fait une caractéristique des différentes étapes du système chronologique de Karanovo I—VI — sur l'aire de diffusion de la civilisation, les relations génétiques etc. On sait que d'après ce système les périodes et Karanovo I—III se rapportent au Néolithique, que Karanovo IV constitue la transition entre le Néolithique et le Chalcolithique, Karanovo V—VI représentent le Chalcolithique dans les terres bulgares, enfin que Karanovo VII appartient à l'âge du bronze ancien, et en partie aux débuts de l'âge du bronze moyen.

La civilisation du Néolithique et du Chalcolithique dans les terres bulgares est datée d'après les données de la méthode C-14 du VI—IV millénaire av. n. è.

Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха

МАРИЯ ЧИЧИКОВА

Старата желязна епоха представя извънредно важен период в историческото и културното развитие на Тракия. Смяната на бронза с желязото и тук довежда до дълбоки социално-икономически и политически преустройства. За упадъка на бронзовата цивилизация способствуват много причини, обусловени от закономерностите на вътрешното развитие на тракийското общество. Важна роля несъмнено са изиграли обаче и големите етнически раздвижвания в последните векове на II хилядолетие пр. н. е., когато земите в Югоизточна Европа и източните части на Средноземноморския басейн стават арена на важни събития.[1] Вълни от племена с разнообразен етнически състав, сред които траките вземат живо участие,

заливат Гърция и Мала Азия и причиняват не само тежка политическа катастрофа, изразила се в унищожаването на хетската държава, на Троя и на редица микенски градове, но в края на XII в. слагат край на блестящата бронзова култура на микенска Гърция. Този момент, който бележи началото на желязната епоха в Гърция, означава началото и на желязната епоха в Тракия, която като периферна зона на микенската общност е била засегната от дълбоките промени, станали в нейните граници.[2]

Културата на този нов период в българските земи се свързва вече ясно с траките и може да се нарече Тракийска желязна епоха. Доскоро сведения за историческото и културно развитие на Тракия през този период ни предлагаше главно писмената традиция и на първо място Омировият епос. През последните три десетилетия интересът на българските археолози към изучаването на старата желязна епоха в Тракия се засили особено много. Предприети бяха системни разкопки и проучвания, които дават възможност върху основата на археологически материали да се поставят и разрешат важни проблеми, свързани с хронологията на тази епоха, с изясняване характера на културата, устройството на селищата, погребалните обичаи и др.

Според последните изследвания[3] старата желязна епоха в Тракия обхваща времето от края на XII до края на VI в. пр. н. е. и включва три главни фази: ранна фаза (от края на XII до края на IX в.), която съвпада хронологически със субмикенския, протогеометричния и началото на геометричния период в Гърция и с *Ha* A и B в Централна Европа. Тя представлява преходен период, в който се извършва коренно преустройство в развитието на тракийското общество, но старите културни традиции не изчезват напълно. Средната фаза (VIII—VII в.) отговаря на края на геометричния период в Гърция и на *Ha* C в Централна Европа. През този период желязната металургия отбелязва висок разцвет и желязото измества напълно бронза в изработването на оръдия и оръжие. Засилват се контактите с Гърция и Изтока и в северните райони на Тракия добиват широко разпространение паметниците от т. нар. трако-кимерийски културен кръг. Късната фаза (VI в.). отговаря на архаичната епоха в Гърция и на първата половина на *Ha* D в Европа. В края на тази фаза се възприема грънчарското колело, което дава нов тласък в развитието на производителните сили на тракийското общество.

През ранната фаза се извършва смяната на бронза от желязото, което представя бавен, продължителен процес поради технологическите трудности, свързани с обработката на новия метал. Най-ранните железни предмети от Тракия са пет меча, всички случайни находки. Четири имат формата на бронзовите мечове от Nenzingen тип на групата Naue II, които се явяват в карпатодунавските области пред XIII в. и се задържат до X в., когато е започнало възпроизвеждането им в желязо.[4] За ранната датировка на тракийските мечове свидетелствува и обстоятелството, че железният меч от с. Омарчево, Сливенски окръг,[5] е намерен в селище с букелкерамика, характерна за ранната фаза на старожелязната епоха (обр. 1а). Железните находки от Тракия поставят отново въпроса за произхода и пътищата на разпространение на желязото на Балканския полуостров. Широко е възприето мнението, че след разрушаването на хетската държава нашествениците усвояват много елементи от нейната цивилизация и на първо място техническите знания на железодобиването и железообработването, които по различни пътища се разпространяват на север — през островите и Гърция или през понтийските области чрез кимерийците. Като важен доставчик на желязо за Гърция и карпатодунавския басейн през IX—VIII в. други сочат Югоизточните Алпи и северозападните области на Балканския полуостров. Най-ранните тракийски железни мечове обаче са едновременни с най-ранните железни мечове, намерени в гробове на Агората и в Керамейкос при Атина, и са по-стари от италийските находки и от времето, когато траките установяват по-тесни контакти с кимерийския свят. Това дава основание да се допусне съществуването на самостоятелен железодобивен център в Тракия още в първите векове на старата желязна епоха. Неговото възникване и развитие е било улеснено както от наличието на железни руди, така и от наследените по-стари традиции в областта на металургията. Усвояването на желязната металургия и въвеждането в употреба на новия метал в Тракия ускорява развитието на производителните сили и предизвиква дълбоки промени в социално-икономическото развитие на тракийското общество. Настъпват изменения и в областта на културата. По нов път тръгва и развитието на посе-

лищния живот, макар че в някои райони продължават да се използуват за живеене по-ранни селища.[6] В няколко пещери в Северозападна България, като Магурата при с. Рабиша, Видинско, са намерени следи от живот от старата желязна епоха.[7] Останки от старожелязно селище са открити и в Деветашката пещера, Ловешко, върху пластове от неолита, енеолита и бронза.[8] Ранножелезни селища са засвидетелствувани и в горните пластове на няколко селищни могили. Селището от могилата в Русе има сравнително малки размери и е било укрепено със зид от ломени камъни.[9] Особено

● *Обр. 1. Железни мечове: а) от с. Омарчево, Сливенски окръг; б) от с. Топчий, Разградски окръг. Fig. 1. Epées en fer: a) du village Omarčevo, dép. de Sliven; б) du village Topčij, dép. de Razgrad*

важно е селището от могилата Разкопаница при с. Маноле, Пловдивско, което лежи върху пластове от края на средния и късния бронз и показва тясна връзка и приемственост в тяхната култура.[10] По същото време се изграждат и мощни крепости в планинските райони, на високи мъчнодостъпни върхове,[11] което е било предизвикано от увеличаване на военните стълкновения през този период и от засилване ролята на племенните вождове. Крепостните стени са изградени от ломени камъни без спойка и напомнят крепостното строителство на микенските градове. По-голяма част от селищата обаче са били открити, разположени в равнините на удобни речни тераси или на ниски полегати склонове, оградени често с реки или дълбоки долове.[12] Селища от този вид се срещат както в басейна на р. Дунав, така и по Черноморското крайбрежие, където под римските лагери и градове Ескус и Нове и гръцките колонии Аполония и Месемврия се откриват селища от къснобронзовата и ранножелязната епоха.[13] Топографски континюитет е налице и при много селища от вътрешността на Тракия като при Търново, Кабиле и др.[14] Най-компактно е била заселена областта на юг от Балкана, по течението на Марица и по източните склонове на Родопите. Разположени в богати производствени райони, тези селища се развиват като икономически центрове с главен поминък земеделие и скотовъдство. Системните археологически разкопки на селището край с. Пшеничево, Старозагорско, дават възможност да се установят важни данни за неговото устройство.[15] Селището е разположено на невисока равна тераса и е оградено от три страни с рекички, които са осигурявали добрата му естествена защита. То е имало овална форма с приблизителни размери 500/120 м и е заемало около 6 хка площ. Жилищата са били надземни със стени, изградени от преплетени пръти, измазани с глина (обр. 2). Югоизточната половина на селището лежи върху пластове от края на средния и късния бронз, които вероятно принадлежат на невисока селищна могила. В началото на желязната епоха селището се е разширило на северозапад в равната част на очертания от рекичките полуостров. В пласта от старожелязната епоха бе намерен изобилен керамичен материал с характерна украса от щемпелувани и врязани орнаменти, канелюри и букели.

В началото на старожелязната епоха керамичното производство в Тракия отбелязва

2

● *Обр. 2. Изглед от разкопките на тракийското селище при с. Пшеничево, Старозагорски окръг. Fig. 2. Vue des fouilles du site thrace près du village Pšenitchevo, dép. de Stara Zagora*

висок разцвет. Една част от съдовете представят по-нататъшно развитие на керамични форми, засвидетелствувани през бронзовата епоха в Тракия.[16] С местни традиции може да се обясни появата в края на бронзовата и началото на желязната епоха на кантаросовидния съд с издуто тяло и две високи дръжки, известен ни от с. Крушовица, Врачанско, Разкопаница, Пловдив и др., при формирането на който са оказали влияние и някои метални форми като големия съд от Вълчитрънското златно съкровище. Дълбоките чаши с една висока дръжка и плитките чаши с полусферична форма също имитират в глина формата на чашите от това съкровище. Няколко съда показват контактите на тракийските земи с културата на Полетата с урни, разпространена в източните части на Централна Европа в края на бронзовата и началото на халщатската епоха. Това на първо място е двойноконусовидната урна от т. нар. протовиланова тип от с. Маноле, Пловдивско. Много характерна за ранната фаза на старожелязната епоха в Тракия е керамиката с богата украса от врязани и щемпелувани орнаменти, канелюри и букели. Декоративните мотиви са разнообразни и комбинирани по различен начин. Най-често срещани са s-видните спирали, кръгчетата, свързани с тангенти, различни геометрични мотиви и др. (обр. 3). Много голям брой съдове са снабдени с букели. Основни керамични форми са били двойноконусовидните кани с една висока дръжка, паниците с подвит навътре ръб, украсен с широки коси канелюри, големите питоси с декорация по стените и др.[17] Повърхността на тази т. нар. луксозна керамика е добре огладена или излъскана с черен, тъмносив или керамиденочервен цвят. Кухненската керамика е била по-груба, украсена с релефни ленти, разчленени с ямички, врязани

линии или езичести израстъци. Споменатата керамика очертава границите на голям културен комплекс, който включва източната част на Балканския полуостров и в който могат да се разграничат няколко групи: Магурата и Инсула Банулуи в Северозападна България и Югозападна Румъния, Бабадаг в Северна Добруджа и др.[18] Културната група Пшеничево-Разкопаница, изразена най-добре в Югоизточна България, представлява основната група на този голям ранножелезен комплекс. Намерената напоследък в България керамика убедително показва, че букелкерамиката и грубата керамика в Троя VII в 2 е била пренесена от тракийско население вероятно по време на егейското преселение [19] (обр. 4).

Докато броят на селищата от ранната фаза на старожелязната епоха, засвидетелствувани в Тракия през последните години, непрекъснато се увеличава, данните за погребалните обичаи през периода XI—IX в. са все още много оскъдни. Към този период се отнася погребението чрез изгаряне от с. Маноле, Пловдивско,[20] и могилното погребение чрез трупозаравяне от с. Топчий, Разградско.[21] Чрез трупозаравяне са били извършени и погребенията в долмените[22] и скалните гробници,[23] открити в близост до тракийските селища в областта на Източните Родопи, Сакар и Странджа. Известно е, че долмените от Средиземноморския басейн и по Кавказкия бряг на Черно море са били издигнати през бронзовата епоха.[24] Що се касае до нашите долмени, намерената вътре в тях и около тях керамика е аналогична на керамиката от културната група Пшеничево-Разкопаница, което свидетелствува, че независимо от времето, когато са били изградени, тези мегалитни надгробни паметници са били използувани през ранния период на старожелязната епоха.

● *Обр. 3. Фрагменти от керамика от селището при с. Пшеничево. Fig. 3. Fragments de céramique du site près du village Pšeničevo*

3

Културата през средната фаза на старожелязната епоха (VIII—VII в.) представя по-нататъшно развитие на културата от предходната фаза. Животът, изглежда, е продължил в същите селища без прекъсване. От този период са известни само могилни некрополи, в които често трупоизгарянето и трупозаравянето съжителствуват като при некропола до с. Гела, Смолянско.[25] В няколко могилни некропола — при с. Долно Сахране и Трояново, Старозагорски окръг,[26] с. Царевброд, Шуменско, и с. Белоградец, Варненско,[27] погребения с опънати скелети лежат над хокерни погребения от бронзовата епоха. Погребалният инвентар в повечето случаи е богат и съдържа железни оръжия, юзди, златни накити, глинени съдове и др. Те сочат високото положение на погребания и свидетелствуват за задълбочаване на социалното и имуществено разслоение на тракийското общество. През VIII—VII в. желязото широко навлиза в употреба главно при изработването на оръжия и оръдия на труда: плоски брадви със странични израстъци, длета, сърпове, мечове, ножове и върхове за копия.[28] В торевтиката е налице едно възраждане на старите традиции от късно-бронзовата епоха. Много показателен в това отношение е златният съд от София (обр. 5).[29] Важно откритие представя и златната обкова на ножница от железен меч, намерена в могилно погребение от първата половина от VII в. пр. н. е. при с. Белоградец, Варненско. Повечето произведения на изкуството и на художествените занаяти обаче са изработени от бронз и се характеризират с животинска украса. Макар че някои от пред-

метите като култовите брадви са инспирирани от източни образци, местният майстор е изработил украсата от животински глави в стила на геометричното изкуство, характерно за балканските земи през този период.[30] По същия начин е третирана и бронзовата фигурка на еленче от Севлиевско, която се явява истински шедьовър на дребната бронзова пластика в Тракия от VII в. пр. н. е.

През VIII—VII в. грънчарското производство също достига високо професионално ниво. Съдовете се отличават с елегантна форма и чисти линии, наподобяващи метални образци. Черната им, силно излъскана повърхност е украсена най-често с канелюри, но се запазва и орнаментът, съставен от пояси от s-овидни спирали. В Северна България основна форма е урната тип Виланова, открита в могилни погребения от VII в. при с. Царевброд, Шуменско, с. Белоградец, Варненско, и др. Характерни за тази фаза са и чашите с една или с две високи дръжки със заоблено тяло и пъп на дъното. Те се срещат главно в Северозападна България — при Криводол, Мизия (Букьовци) и в Михайловградско. Разпространението на този вид керамика през средната фаза на старожелязната епоха очертава границите на голяма територия с твърде единна култура. В Южна Румъния тя е известна под името Басараби. Към нея се отнася и групата Босут от Сърбия и Войводина. На изток тази култура обхваща лесостепните райони на Молдавия, където заедно с другите паметници на „тракийския халщат" е създадена от население, родствено на северно-тракийските племена. Хронологически и териториално разглежданата керамика съвпада с металните находки — оръжия и конски украси, срещани на север от Балкана, които се отнасят към трако-кимерийския културен кръг и свидетелствуват за общност на културата на северно-тракийските племена с понтийските области.[31] Значителен брой произведения на изкуството и на занаятите отразяват, от друга страна, контакти с Предна Азия и преди всичко с гръцкия свят.[32] За южно влияние говорят фигурките с изображения на птици и особено дъговидните фибули с плочка във форма на беотийски щит или с възелчест, с ладиевиден лък и др.[33] През VII в. в Тракия се явява и т. нар. тесалийски тип фибула и фибулата с две спирали и триъгълна плочка от т. нар. Гласинац тип.[34] Тяхното присъствие у нас доскоро се обясняваше като илирийски импорт.

5

● *Обр. 4. Урна с букли от с. Габарево, Старозагорски окръг. Fig. 4. Urne à mamelons du village Gabarevo, dép. de Stara Zagora*

Обр. 5. Златен съд от София. Fig. 5. Vase en or de Sofia

Откриването им обаче напоследък не само в Западна България, а и в Родопите при с. Гела и по Черно море при Добрина и Равна е доказателство, че те представят една общобалканска форма, която се е създала към началото на VII в. и се е задържала през целия VI в. Заедно с други предмети, характерни за тракийското бронзолеярство, те проникват и в Северна Гърция, където ги откриваме в редица светилища. Много интересни паметници на тракийското изкуство са три надгробни плочи от Разлог, чиято спирална украса е инспирирана от стари микенски традиции.[35] Оригинални произведения на тракийската скулптура представят и двата надгробни паметника от с. Белоградец, Варненско, и с. Калище, Пернишко, върху които са предадени схематично образите на погребаните вождове в бойно снаряжение.[36]

От късната фаза на старата желязна епоха (VI в.) са разкопани предимно могилни некро-

6

● *Обр. 6. Ажурена тока за колан от Видинско*
Fig. 6. Boucle de ceinture de la région de Vidin

поли в Североизточна България с ритуал трупоизгаряне.[37] В некрополите от Добрина и Равна, Варненско, могат да се установят две фази на едно последователно развитие. Към по-старата фаза могат да се отнесат некрополите от Добрина и Равна I фаза, които датират от втората половина на VI в. и началото на V в. и в същност съвпадат с края на старата желязна епоха в Тракия. Като урни при тях са били използувани големи биконични съдове, похлупени с дълбоки паници, украсени с островърхи израстъци или коси канелюри върху устието и придружени от чаши с високи дръжки, всички изработени на ръка.[38] В мъжките погребения освен това се срещат железни ножчета и оръжие, а в женските — прешлени за вретено и фибули от т. нар. тип Гласинац I. Областта на разпространение на некрополите, еднаквият ритуал и единният характер на гробния инвентар позволяват да ги свържем с кробизите, обитавали областите южно от Дунава между Янтра и Одесос. В същата област през 1965 г. при с. Кьолмен, Шуменско, бе открит и най-старият лапидарен паметник на тракийски език, който представя надгробна плоча и датира вероятно от VI в. пр. н. е.[39]

Интересни данни за погребалните обичаи предлагат и разкритите в Северозападна България некрополи, в които е установен биритуализъм. Гробните находки от т. нар. група Враца съдържат оръжия и накити, които показват близост с инвентара на некрополите при Балта Верде, Гогушу и Фериджиле в Румъния.[40] Тази група може да се свърже с трибалите независимо от наличието на отделни илирийски елементи.[41] Характерни за тази група са ажурените токи за колани, които се срещат между реките Велика Морава (Югославия), Искър и Олт (Румъния). Главните декоративни елементи — изрязани триъгълници и гравирани концентрични кръгчета — имат геометричен характер (обр.6).[42] Подобни тенденции към геометрична декорация се забелязват и в другите метални украси: пандантиви, апликациите от Софрониево и др. Те свидетелствуват за един локален декоративен стил, който представя продължение на по-стари местни традиции, върху които са оказали влияние, от една страна, източните форми и мотиви и, от друга, гръцкото геометрично изкуство.

За засилване на контактите между Тракия и гръцкия свят особено много допринасят гръцките колонии, основани по тракийското крайбрежие. Те оказват влияние не само върху културното развитие, но и върху общественото устройство на населението от близколежащите области. В края на VI в. в Тракия се въвежда чрез посредничеството на гърците грънчарското колело, с което се слага начало на новожелязната епоха в тракийските земи.

Успехите на българската археология[43] в изучаването на старожелязната епоха в Тракия дават възможност да се разгледат по новому и въпросите за икономическото развитие, производствените и социалните отношения у тракийските племена и политическата им организация в първата половина на I хилядолетие пр. н. е.[44] По археологически път се долавят следи от имуществена и социална диференциация и нарастване ролята на племенните вождове още в края на бронзовата епоха. Подобно на Микенска Гърция те са били базилевси жреци, които започват да издигат укрепени резиденции-цитадели. Може да се допусне съществуването на примитивни политически организации, които са възникнали на основата на родово-

племенната община и чинто традиции са били наследени от тракийските държавни обединения през I хилядолетие пр. н. е. [15] С повсеместното въвеждане на желязото в Тракия през VIII—VII в. се преустройва материалната база и се нанася удар върху родовите отношения, ксето се съпровожда с разлагане на родовата община и консулидация на съседско-териториалната община. Заснлва се имущественото разслоение, ярко изразено и в състава на гробния инвентар от VII—VI в. През втората половина на VI в. в различни райони на Южна Тракия вече съществуват племенни обединения, които подготвят възникването на тракийската държава на одрисите.[16]

[1] Д. П. Димитров. Троя VII v 2 и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, 1968, кн. 4, с. 1 сл.

[2] Синхронност в развитието на Тракия, Гърция и Предна Азия се установява още от неолитната епоха. Много ясно тя е изразена и през бронзовата епоха, вж. Н. Я. Мерперт. Ранний бронзовый век Южной Болгарии. — Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes. II. 1969, p. 248.

[3] М. Čičikova. Sur la chronologie du Hallstatt en Thrace. — Studia Balcanica, V (L'ethnogenèse des peuples balkaniques), 1971, p. 79 sqq.

[4] B. Hänsel. Bronzene Griffzungenschwerter aus Bulgarien. — PrZ, 47, 1970, 1, p. 26 sqq.; M. Čičikova. La Thrace à l'époque homérique et géométrique. — Actes du Xe Congrès d'archéologie classique, Ankara, 1975 (под печат).

[5] П. Детев. Праисторически селища и находки в Южна България—ГМП, III, 1960, с. 355, обр. 18 в.

[6] М. Чичикова. Поселищното развитие в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. (по археологически данни). — Първи конгрес на Българското историческо дружество. I. С., 1972, с. 327 и сл. и пос. лит.

[7] Н. Джамбазов и Р. Катинчаров. Археологически находки от пещерата Магурата. — Археология, 1961, кн. 3, с. 56 и сл.; Разкопки в пещерата Магура през 1971 г. — ИАИ, XXXIV, 1974, с. 127 и сл.

[8] В. Миков и Н. Джамбазов. Деветашката пещера. С., 1960. с. 141 и сл.

[9] Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе. — ИАИ, XXI, 1957, с. 45 и сл.

[10] П. Детев. Селищната мо ила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, с. 171 и сл.; Traces de la civilisation de Razkopanitza en Transylvanie. — Apulum, VII 1968, p. 62.

[11] Ив. Велков. Градиша. Опит за систематизиране и датиране на укрепените селища в българските земи. — ГНМП, II, 1950, с. 157 и сл.; П. Детев. Разкопки на Небеттепе в Пловдив. —ГНМП, V, 1963, с. 27 и сл.; В. Антонова. Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. — Археология, 1973, кн. 2, с. 31 и сл.

[12] Д. Серафимова-Стоянова. Праисторическите селища край Благоевград. — Археология, 1970, кн. 2, с. 75 и 77; Х. Тодорова. Раннохалщатски селища по поречието на р. Камчия. — Археология, 1972, кн. 2, с. 17 и сл.

[13] М. Чичикова. Поселищното развитие, с. 329 и пос. лит.

[14] Н. Ангелов. Културни пластове преди изграждането на двореца. — В: Царевград Търнов. I. С., 1973, с. 262 и сл., обр. 3.

[15] M. Čičikova. Nouvelles données sur la culture thrace de l'époque du Hallstatt en Bulgarie du Sud. — Thracia, I, 1972, p. 72 sqq.

[16] М. Чичикова. Керамика от старата железна епоха в Тракия. — Археология, 1968, кн. 4, с. 15 и сл. и пос. лит.

[17] Х. Тодорова. Цит. съч., с. 19, обр. 5.

[18] M. Čičikova. Nouvelles données, p. 100 et lit. cit.

[19] Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 11 и сл.

[20] П. Детев. Праисторически селища и находки, с. 350.

[21] Отчет на Разградското археологическо дружество за 1930 г., с. 13.

[22] Д. Пеев. Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България. — Археология, 1974, кн. 1, с. 24 и сл. и цит лит.

[23] Ив. Венедиков и Н. Виходцевски. Две неизвестни гробници в земите на одрисите. — ИБИД, XXVIII, 1972, с. 5 и сл.

[24] В. И. Марковин. Дольмени Западного Кавказа (некоторые итоги изучения). — СА, 1973, кн. 1, с. 22 и сл.

[25] V. Najdenova. Une nécropole thrace de l'époque romaine dans les Rhodopes. — Thracia, I, 1972, p. 145.

[26] Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. —ИАИ, XXVIII, 1965, с. 209 и сл.; Хр. Буюклиев. Две раннотракийски могилни погребения от Старозагорско. — Археология, 1964, кн. 4, с. 64 и сл.

[27] Разкопките се ръководят от Г. Тончева, ст. н. с. в Института по тракология.

[28] Б. Николов. Колективна находка от железни предмети от халщатската епоха до гр. Криводол, Врачански окръг. — Археология, 1970, кн. 1, с. 51 и сл.

[29] М. Станчева. Тракийски златен съд от София. — МПК, 1973, кн. 3, с. 3 сл.

[30] Ив. Венедиков и Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973. с. 30 и сл.

[31] Al. Vulpe. Zur Mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabikultur). — Dacia, IX, 1965, p. 120 sqq.; N. Tasić. The Bosut Group of the Basarabi Complex and the „thraco-cimmerian" Finds in Jugoslav regions along the Danube and in the Central Balkans. — Balcanica, II, 1971, p. 27 sqq.; А. И. Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепнего Среднего Поднестровья. —МИА СССР, 64, 1958, с. 77 и сл.; А. Мицлчев. Трако-кимерийски находки в българските земи. — ИАИ, XIX, 1955, с. 359 и сл.

[32] Ив. Венедиков. Предахеменидски Иран и Тракия. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 5 и сл.; Jan Bouzek. Graeco-Macedonian Bronzes. Praha, 1973.

[33] П. Детев. Праисторически накити в Пловдивския народен археологически музей. — ГНМП, V, 1963, с. 41 и сл.; А. Милчев. Към въпроса за най-древните фибули в българските земи. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 415 и сл.; Iv. Venedikov. Paros und Chalkis in der Frühgeschichte Thrakiens. — Klio, XXXIX,

1961, p. 3 sqq.; И в. В е н е д и к о в и Т. Г е р а с и м о в. Цит. съч., с. 26.

[34] Б. Н и к о л о в. Тракийски паметници във Врачанско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 165 и сл.; Тракийски гробни находки от Врачанско. — Археология, 1972, кн. 3, с. 55 и сл., обр. 2 и 3.

[35] Т. Т а н е в. Отново за плочите в Разлог. — МПК, 1965, кн. 1, с. 3—11; V. H ä n s e l. Plastik der jungeren Bronzezeit und der älteren Eisenzeit. — Germania, 47, 1969, 1—2 Halbband, p. 62—86. Срв. и рецензията на последната статия от А. М и л ч е в в Археология, 1971, кн. 3, с. 70 и сл.

[36] Г. Т о н ч е в а. Два надгробных монументальных памятника фракийским вождям. — Thracia, I, 1972, с. 101 и сл.

[37] Ц в. Д р е м с и з о в а. Тракийски погребения в Коларовградско. — ИНМШ. II. 1963, с. 1 и сл.; Тракийски могилни погребения край с. Кьолмен, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 210—211.

[38] М. М и р ч е в. Раннотракийски могилен некропол при с. Равна. — ИАИ, XXV, 1962, с. 97 и сл.; Тракийски могилен некропол при с. Добрина. — ИВАД, I (XVI), 1965, с. 33 и сл.

[39] В л. Г е о р г и е в. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско. — Археология, 1965, кн. 4, с. 1 и сл.

[40] Б. Н и к о л о в. Тракийски паметници във Врачанско, с. 168, обр. 7 и 8.

[41] A l. V u l p e. Archäologiche Forschungen und historische Betrachtungen über das 7. bis 5. Jh. im Donau-Karpatenraum. — Memoria antiquitatis, II. 1970, p. 150 sqq.

[42] А. М и л ч е в. Археологическо проучване в Севлиевско и Троянско. — ГСУ ФИФ, L, 1956, кн. I, с. 489 и сл.; Й. А т а н а с о в а и П. К и ч а ш к и. Гробни находки от с. Градец, Видинско. — Археология, 1965, кн. 3, с. 52 и сл., обр. 1; R. V a s i ć. The decorative Style of the Sixth Century B. C. in the North Balkan. — Actes du VIIIe Congrès international des sciences préhistoriques et protohistoriques, Beograd, 1973, p. 174 sqq.; The openwork Belts and the Early Iron Age Chronology in the Northern Balkans. — Archaeologia iugoslavica, XII, 1971, p. 1—13, t. I—II.

[43] М. Ч и ч и к о в а. Проучвания на тракийската култура в България (1944—1964). — Археология, 1964, кн. 3, с. 52 и сл.; М. Т а ч е в а - Х и т о в а. Българската тракология в периода 1966—1970 г. — ИБИД, XXVIII, 1972, с. 433 и сл.

[44] Х р. М. Д а н о в. Древна Тракия. С., 1969; А л. Ф о л. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970.

[45] А л. Ф о л. Политическа история на траките. С., 1972, с. 47 и сл.

[46] Т. Д. З л а т к о в с к а я. Возникновение государства у фракийцев. М., 1971, с. 178 и сл.

Recherches sur la civilisation thrace à l'âge du fer ancien

M. ČIČIKOVA

(Résumé)

Au cours des trois dernières décennies l'étude de l'âge du fer ancien en Thrace a suscité un intérêt qui s'est fortement accru. Les nouvelles fouilles ont largement contribué à poser et à résoudre d'importants problèmes en relation avec la chronologie, la nature de la civilisation, l'aménagement des sites et les rites funéraires etc. D'après les dernières recherches l'âge du fer ancien en Thrace porte sur la période qui s'étend de la fin du XIIe s. jusqu'à la fin du VIe s. av. n. è. L'introduction du fer et l'utilisation de ce nouveau métal en Thrace a accéléré le développement des forces productrices et provoqué de profonds changements tant dans l'évolution socio-économique des tribus thraces que dans le domaine culturel. Bien que dans certaines régions les anciens types des habitats aient subsisté, pendant la première phase de l'âge du fer ancien (fin du XII — IXe s.) de puissantes forteresses firent leur apparition dans les régions de montagne. Toutefois la plupart des établissements furent situés dans la plaine dans des zones fertiles. Les fouilles archéologiques effectuées près du village Pšeničevo (région de Stara Zagora) ont fourni d'importants renseignements sur leur aménagement. La céramique est richement décorée d'ornements incisés et imprimés, de cannelures et de mamelons. La diffusion de cette espèce de céramique trace les limites d'un grand complexe culturel qui comprend la moitié Est de la Péninsule balkanique.

La culture pendant la phase moyenne de l'âge du fer ancien (VIII—VIIe s.) marque un développement ultérieur de la phase précédente. A cette période appartiennent les nécropoles tumulaires où l'on trouve souvent en même temps des sépultures à incinération et à inhumation. Au VIII—VIIe s. le fer est déjà largement utilisé, principalement pour la fabrication des outils et des armes. Dans la toreutique on constate un renouveau des anciennes traditions de l'âge du bronze tardif. La poterie a de son côté connu un important développement. Les vases ont une surface noire brillante et un décor de cannelures et d'impressions de spirales en forme d'„S". Cette céramique coïncide du point de vue chronologique et territorial aux trouvailles en métal qui appartiennent au cercle culturel thraco-cimmérien et témoigne d'une communauté de civilisation des tribus thraces septentrionales avec celle des régions pontiques. D'autre part de nombreuses oeuvres d'art et produits artisanaux reflètent un contact avec l'Asie Antérieure et tout particulièrement avec le monde grec.

Un grand nombre de nécropoles tumulaires avec des sépultures à incinération mises au jour en Bulgarie du Nord-Est remontant à la phase tardive de l'âge du fer ancien (VIe s. av. n. è) peuvent être mises en relation avec les Krobyzes, la tribu principale des Gètes. Les contacts entre la Thrace et le monde grec se sont encore plus renforcés pendant cette période. Les colonies fondées sur le littoral thrace y ont puissament contribué.

Някои проучвания на културата и изкуството в Тракия през втората половина на I хилядолетие пр. н. е.

Л. ОГНЕНОВА-МАРИНОВА

Проблемните проучвания и разкопки на Археологическия институт и музей при БАН и на музеите в страната през последните тридесет години (1944—1974) бяха чувствително подпомогнати от предизвиканите от социалистическото строителство спасителни разкопки и откриването на изключителни съкровища. Могилните гробници на тракийската племенна аристокрация не са вече единствените източници, от които черпим данни за културата на траките. Придобит е изобилен археологически изворен материал, който осветлява и конкретизира оскъдните и неясни понякога сведения на гръцките автори за селищата, бита, културата и изкуството на траките през периода на разцвета на Одриското царство и през последвалите периоди на прогресивна политическа децентрализация и на икономически упадък в навечерието на римското владичество.[1] Откритите произведения на художествените занаяти и по-специално на торевтиката вече могат да се обособят като произведения на едно определено изкуство — тракийското изкуство.

Постави се начало на системното проучване на поселищния живот в Тракия. В резултат на проведените разкопки и проучвания имаме вече представа за няколко вида поселения през тази епоха. По Черноморското крайбрежие се установяват три вида поселения: полис или град-държава от гръцки тип, тракийски укрепен град или крепост и търговска фактория (тържище). Разкопките и подводните проучвания в Несебър[2], допълнени с тези от Созопол, Варна, Балчик и Каварна, ни дават възможност да опознаем по-добре този важен двигател на културата и изкуството в антична Тракия — града-държава от гръцки тип, чрез който се осъществяват преки връзки с водещите културни центрове на епохата. На нос Калиакра се разкрива тракийски укрепен град, Тиризис, който носи името на племето, което го е създало, но е изграден съобразно градоустройствените и архитектурните постижения на епохата.[3] В дъното на Бургаския залив, непосредствено до Бургас, при м. Сладките кладенци се откри селище с белезите на гръцките търговски фактории.[4]

Опознаваме и поселищния живот във вътрешността на Тракия, тази част, която дава истинския облик на страната. И тук се установяват градове, чиито живот е започнал още от къснобронзовата епоха и не е прекъснал до късната атичност, напр. град Кабиле при Ямбол.[5] Оказват се и градове, издигнати по волята на тракийски владетел, всред плодородно поле, на място, където по-рано е нямало градски живот, какъвто е случаят със Севтополис.[6] Върху трудно достъпни възвишения, господствуващи над околността, навяващи спомена за микенските укрепени градове, се откриват укрепените градове или крепости на тракийските династи, като крепостта до Етрополе „Чертиград",[7] а в полето и склоновете край реките неукрепените селища на тракийските селски общини, като селището с полувкопаните жилища при с. Виница, Шуменски окръг,[8] и това при с. Брестак, Варненско.[9]

Данните, получени от изследванията на селищата, се допълват с тези на некрополите. При Панагюрските колонии на терена на меднообогатителния комбинат „Медет" и в Софийското поле при Ихтиман, Златица и Пирдоп некрополите допринасят не само за определяне характера на културата между III и II в. при н. е., но ни дават и косвени данни за поселенията в тези райони през съответната епоха.[10] Разположените в малки групи могили на немного отдалечени разстояния подсказват за съществуването на селища, които не са били организирани в определена компактно застроена територия, а в отделни махали по родове, както продължават да живеят планинците скотовъди на места на Балканския полуостров и както доскоро се предполагаше, че се живели изобщо траките.

Всички тези видове поселения се развиват върху една територия, включена около сре-

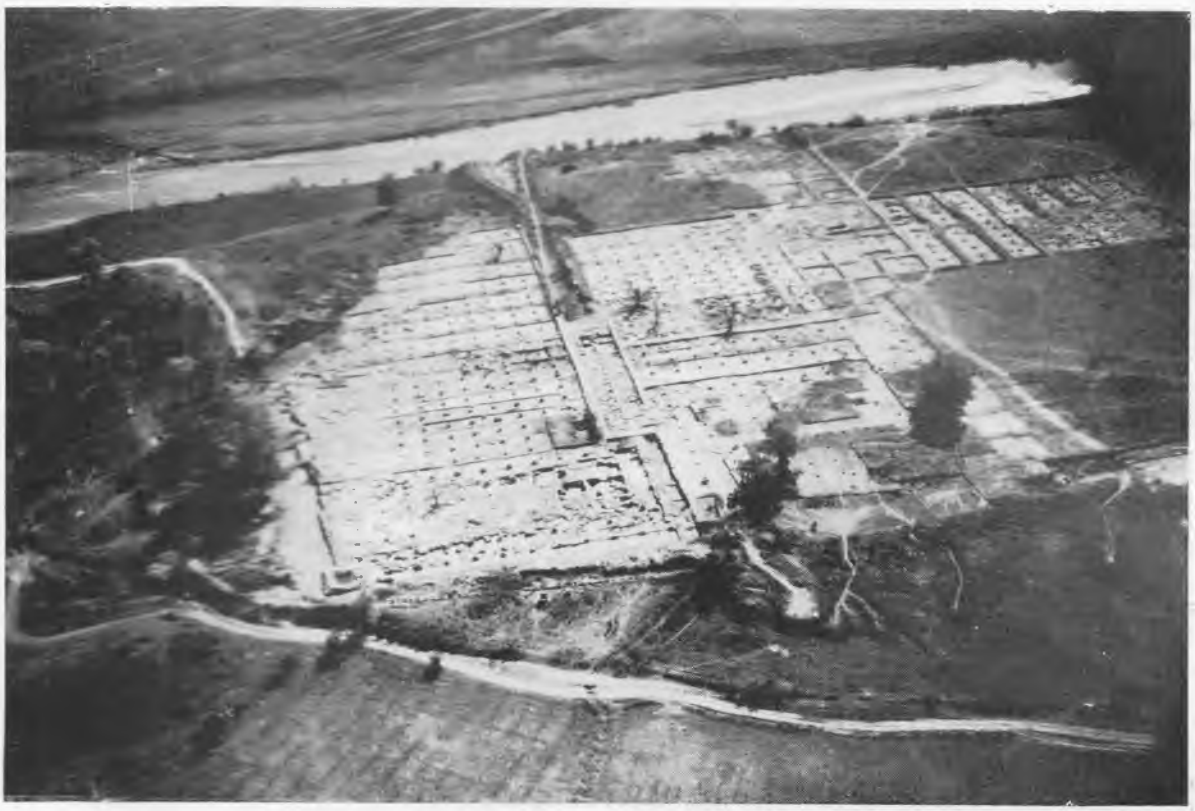

1

● *Обр. 1. Севтополис. Изглед от северозапад, въздушна снимка. Fig 1. Seuthopolis .Vue du Nord-Ouest. Photo prise d'avion*

датa на I хилядолетие пр. н. е. в рамките на едно държавно обединение — Одриската държава, начело на която стои един владетел и една племенна аристокрация. В непосредствена близост, по периферията на Одриската държава, разгъват активна дейност независими икономически мощни центрове — гръцките колонии или градове-държави от гръцки тип. Формата и устройството на поселенията явно са зависими не само от обстановката, но и от нуждите на тези, които са ги създали. В това отношение е интересно съпоставянето на Месамбрия Понтийска със Севтополис.

Превръщането на тракийската Месамбрия в град-държава от гръцки тип става в 510 г. пр. н. е., т. е. почти по същото време, по което се организира и Одриската държава. Одриските първенци поддържат тесни връзки с тази дорийска колония. Това може да се дължи и на обстоятелството, че колонистите, които дават новия облик на Месамбрия, идват от градове, построени на тракийска земя и в тракийско обкръжение, а именно от Калхедон и Византион на Пропонтида (Мраморно море). Израз на поддържаните продължителни връзки между Месамбрия и тракийските владетели ни представя декретът в чест на Садала. Пет поколения тракийски царе (Мопсюест, Тарунтин, Медист, Котис и Садала) са били благодетели на града.

Преди да пристъпя към съпоставянето на града-държава от гръцки тип Месамбрия с царския град Севтополис, бих искала да припомня каква е била представата или по-точно какви са били изискванията през тази епоха, за да бъде едно селище окачествено като град. Тези изисквания са най-ясно формулирани от Павсаний (X, 4): „На 20 стадии от Херонея се намира градът на панопейците, ако наистина може да се нарече град това селище на хора, които нямат ни административни сгради, нито гимназион, нито театър, нито агора, нито водопровод, подхранващ чешма, и които живеят там по един склон в колиби, полувкопани в земята като колибите на планинците. Обаче

тяхната територия е ограничена по отношение на техните съседи и те изпращат представители на федералното събрание на Фокида. Те разправят, че името на техния град произлиза от това на бащата на Епей (касае се за Панопей, който построил Троянския кон — бел. на Л. О.). Това селище, чиито жители живеели в полувкопани в земята колиби, е известно като град и в „Илиада" (11, 520), въпреки че притежава само два от необходимите показатели за това окачествяване — ограничена територия и благороден произход, отразен в една легенда. Ако изхождаме от двата различни критерия за окачествяването на селищата като градове, то броят на градовете в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. може чувствително да нарасне.

Всички изисквания, които според Павсаний определят едно селище като град, са били налице в тракийските крайморски градове-държави. Това ни показва Месамбрия, която в светлината на многогодишните разкопки и проучвания през последните години се е превърнала в основен източник за устройството и културата на черноморските градове на Тракия. Протоколът за признаването на Месамбрия като град е спазен. Съществува древна легенда за основаването на града от тракиеца Менас. В същност разкопките показаха, че тази легенда отразява и една действителност — градът е съществувал като тракийски град преди заселването на дорийците и преди да добие облика на гръцки полис. Последните разкопки ни доставиха и една илюстрация към тази легенда. Върху новооткритите релефи с образите на шестте стратези на града от елинистическата епоха, представени в една церемония с жертвоприношение, присъствуват на почетно място, изтегнати върху клине, двама мъже — явно тракиецът Менас и засега неизвестният дорийски основател (ойкист).[11] Тази сцена ни напомня церемониите в чест на двамата ойкисти в гръцките колонии във Велика Гърция: Мегара Хиблея, Сиракуза, Селинунт и Химера.[12] В тези градове ежегодно е било устройвано ритуално угощение в чест на двамата ойкисти — местния и гръцкия. Приемало се е, че те и двамата присъствували на тази церемония и за тази цел са били запазвани две почетни места. Невидимото присъствие на двамата ойкисти в тази церемония е намерило израз и в релефите от Месамбрия. Увеличаващият се брой на релефи с изображението на тази церемония, честувана всяка година, може да допринесе за уточняване на хронологията на Месамбрия и за установяването на местна ера, чието начало е основаването на града.

Територията на Месамбрия е била ограничена от морето и нейните граници са се обуславяли от тогавашните размери на полуострова. Тези размери, както и територията на античния град бяха установени чрез проведените тук за първи път у нас подводни проучвания като продължение на сухоземните разкопки. Откритите под водата сектори от крепостната система, издигната при преобразуването на тракийския град в град-държава от гръцки тип, ни доставят конкретни данни. При бавната промяна на морското ниво от тази епоха насам постепенно е била залята една ивица от крайбрежието, чиято приблизителна ширина в северозападната част достига 30 м, докато в югоизточната прераства в по-голяма площ. Откритият под водата напоследък сектор от крепостната система в този участък отстои на около 130 м от сегашната брегова линия. Трасето на крепостната стена на античния град както в северозападния залив, така и югоизточно от носа на полуострова съвпада с линията, която очертава плитчините върху морската карта на Несебърския полуостров и неговата акватория. Това ни дава възможност да изчислим и приблизителната територия на античния град и на полуострова през тази епоха, която е достигнала около 400 дка. От това става ясно, че площта, заемана от Месамбрия, е била почти двойно по-голяма от тази на днешния Несебър. Изследванията под водата, структурата и конфигурацията на полуострова изясняват и причините за загубването на толкова голяма площ от неговата източна част. Тук са се намирали най-високите тераси и върху тях се е издигал акрополът, чийто спомен е запазен в названието на свлечената през 1855 г. църква „Христос Акрополит"[13]. На това място полуостровът е образуван от земни пластове, които са защитени от скали само на нивото на морето. Явно след потъването на ниските тераси незащитените високи тераси на акропола са започнали да се свличат в морето, завличайки и свещените сгради на Месамбрия. За тях напомнят отделни дялани блокове и каменни архитектурни фрагменти, загнездени между скалите по издълбаното пясъчно дъно.

Независимо че акрополът е изчезнал, следите на някои от по-забележителните сгради са запазени както в надписи, така и в архитек-

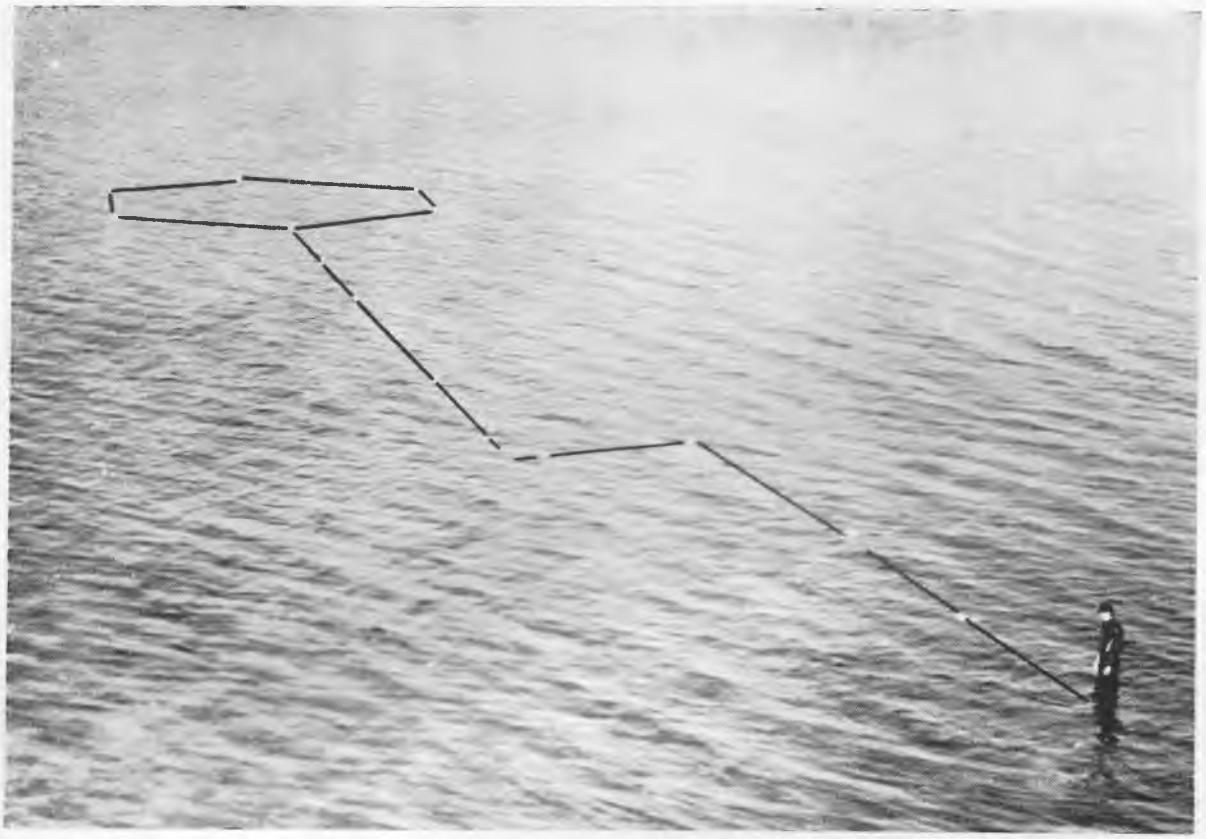

2

● *Обр. 2. Месамбрия. Шестоъгълната кула с част от куртината под водата, проектирани на морската повърхност. Fig. 2. Mesambria. La tour hexagonale avec une partie de la courtine sous l'eau*

турни фрагменти. Разполагаме с данни за съществуването на храмове и олтари, за театър, агора, гимназион и водопровод.[14] Градът е бил построен върху тераси, поддържани от подпорни стени, облицовани с дялани блокове. Подобна подпорна стена (аналема) поддържа терасата с останки от античен храм в северозападната част на полуострова. Под тази тераса се е намирало едно от пристанищата на града, към което е извеждала северозападната градска порта. В този участък подводните проучвания, съчетани със сухоземните разкопки, доставиха най-съществените данни за укрепителната система на античния град. Трасето на куртината е съобразено както с конфигурацията на терена, така и с изискванията на полиоркетиката. Там, където куртината върви в права линия, тя е защитена от плътни правоъгълни издаващи се напред кули, докато там, където тя следва трасе с форма на т. нар. „зъб на трион", чупките изместват кулите и те се явяват само на невралгични места и са по-големи и кухи. Кухата шестоъгълна кула, фланкираща северозападната порта, открита под водата, се явява като най-старата илюстрация на шестоъгълните кули, препоръчани от Филон от Бизантион (I, 61). Тази кула наред с една петоъгълна кула от Гърция (от Акриафа)[15] оспорват съществуващите досега теории за появата на многоъгълните кули едва в укрепителните системи на късната античност.[16]

Установен е типът на жилището в Месамбрия. То има правоъгълен план с перистилен двор, заобиколен от помещения. В северната част на жилищата една каменна стълбичка на две платна води от перистила в зимника, който е вкопан в земята и облицован с каменни блокчета. Осветлението на зимника е било осигурено чрез един отдушник, отворен към юг, към перистила. Както е било прието през епохата, основите на жилищата били изградени от камък, а стените от цокъла нагоре от кирпич. Колоните били дървени и оцветени. Фрагменти от мазилка със стенописи

издават т. нар. структурна система на украса, която се разпространява в елинистическия свят от края на IV в. пр. н. е. нататък. Разпознават се фрагменти от ортостати, които имитират мрамор с жили или конгломерат с разноцветни петна.[17]

Керамичната архитектурна украса допълва представата за архитектурното оформление на сградите. Тя ни дава възможност за установяване на неизвестен досега у нас начин на сигниране на сгради чрез вмъкване в декоративните мотиви на симите и крайните керемиди на имената на лицата, по чиито почин са били издигнати. Според тези имена срещаме името на известния от един надпис благодетел на града архитект Еуфамидас.[18]

Откритите при разкопките следи от металургически ателиета, които се датират в V в. пр. н. е., ни подсказват ролята на Месамбрия като занаятчийски център и по-конкретно за развитието на традиционното за дорийците и траките металообработване.[19] Установяват се и скулптурни, а калъпи и пещи свидетелстват и за керамични ателиета.[20]

Първото крупно откритие, свързано с поселищния живот в Тракия, бе откриването и цялостното разкопаване на Севтополис — град във вътрешността на Тракия, издигнат по волята на тракийския цар Севт III в края на IV в. пр. н. е.[21] Както рядко се случва при разкопки на неизвестни поселения, този град ни разкри своето име чрез един изключително важен надпис с ценни топографски указания за Севтополис, както и за Кабиле.

Построен наведнъж със замах върху необитавано, но удобно място, Севтополис носи характерните белези на благоустроен град на епохата, въпреки че заеманата от него територия е малка и едва достига 50 дка. Царският град е бил около осем пъти по-малък от Месамбрия, града на търговците и занаятчиите. Размерите на Севтополис, както и цялостното устройство на този град се обуславят от необходимостта от неговото създаване. Той е построен за царя-жрец и неговите приближени — членовете на тракийската аристокрация. Това предназначение е отразено и в градоустройствения план. Разположението на града върху леко наклонена тераса, на брега на пълноводна река, защитена от три страни от извиващата се река и нейния приток, следва старите традиции на тракийските селища от ранножелезната епоха. Очертанията на плана показват, че той е създаден по проект на архитект-градостроител, който върху посочената от владетеля площ е построил един модерен за времето град. Той е бил замислен като правоъгълник, със страни 250 и 200 м с правилна ортогонална улична мрежа и правоъгълна, почти квадратна агора в центъра. Извивките на реката, заобикалящи платото, както и подборът на мястото за най-важната сграда — двореца-храм, са наложили известни отклонения, които видоизменили правоъгълника в разностранен петоъгълник. Отделянето на значителна площ за двореца-храм в най-високата част на платото, в северния ъгъл е предизвикало изместването на агората в западна посока. Правите крепостни стени, опасващи града, както и свещеният двор (периболос) на двореца-храм са отбранявани с плътни правоъгълни бастиони и кухи правоъгълни кули. Осигурена е била и водоснабдителна и канализационна система. Жилищата следват плана и устройството на жилищата от Средиземноморието през тази епоха — пастаден и перистилен тип. Те не се отличават и от жилищата на Месамбрия от същата епоха. И тук, както в Месамбрия стрехите са украсени с антефикси. Тук те са еднотипни, защото принадлежат на един строителен период. Стените на представителните помещения са също украсени със стенопис в модната за епохата структурна система на украса. Дорийските колони от варовик намират пълна аналогия в Месамбрия. Липсват само зимниците, дяланите блокове и полудяланите блокчета. Тук те са заменени с ломен местен камък. Специфичният елемент за жилищата на Севтополис са култовите огнища (есхари) в средата на мегарона и в двореца-храм.

В оформлението на царския град се чувствува неговата политическа и религиозна роля. В малката площ на града е отделено подчертано голямо място за двореца-храм. В средата на градския площад се издига олтар, недалеч от втори храм, а укрепителната система отбранява не само града, но и двореца-храм откъм града. Материалната и духовната култура на обитателите на Севтополис не се отличава от тази на жителите на Месамбрия и на останалите градски центрове от Черноморието и Средиземноморието. Това се вижда от битовите условия и предмети и произведенията на художествените занаяти и изкуството, открити при разкопките. За културното ниво на обитателите на града подсказват и многобройните надписи-графити върху предмети за ежедневна употреба — керамичните съдове.

3

● *Обр. 3. Месамбрия. Украсена челна керемида със сричка от името Антестериос. Fig. 3. Mesambria. Tuile frontale avec une syllabe du nom d'Antesterios*

Успоредно с археологическите разкопки през последните десетина години се оживи интересът и на историците към поселищния живот и урбанизацията на Тракия през I хилядолетие пр. н. е. Въз основа на анализ на писмените сведения на античните автори и на историческия процес, който се е развивал в Тракия и съседните балкански страни, се прави опит да се очертае развитието на формите на градския живот.[22] Интерпретират се термините, с които са означени различните поселения. Неукрепените поселения от селски тип се определят като „коме". Към тях се причисляват селищата при с. Винища и с. Брестак, въпреки че определението на Павсаний по повод града Панопей може да ни разколебае. Укрепените селища по високите планински върхове, които служели за убежище на населението от близките неукрепени поселения, се идентифицират с понятието „хорион". Това понятие, струва ми се, подхожда и за селищата, образувани от разпръснати махали или колиби в хълмистите области, като тази при Панагюрските колонии.

Значителни са и данните, получени през последните години при проучването на некрополите. Изследвани са некрополи, принадлежащи на различни типове поселения — градове-държави от гръцки тип, тракийски градове, създадени и организирани от тракийски владетели, както и некрополи на тракийската племенна аристокрация и на поселения от типа на „хорион" и „коме". Разновидностите в оформлението на некрополите, на погребалните съоръжения и погребалния ритуал са зависими от типа на поселението, на което принадлежат, както и на социално-икономическото положение на тези, които обслужвали.

За вида на некрополите на градовете-държави от гръцки тип по тракийското черноморско крайбрежие се получава представа от разкопките на некропола на Аполония Понтийска,[23] допълнена с тази на Месамбрия и Одесос.[24] При тези некрополи наред с организираните парцели с плоски гробове с надгробни паметници — стели с релефи или стълбчета с надписи, характерни за некрополите на градовете на търговците и занаятчиите, се издигат и надгробни могили, подобни на тези от вътрешността на Тракия. Същевременно върху паметниците на плоските гробове, които следват разпространената в гръцкия свят мода, се срещат и имена на траки. Проучването на некропола на Апо-

30541/95

4

● *Обр. 4. Могиланската могила — детайл от украсата на златната ваничка. Fig. 4. Mogilanska mogila — détail du vase en or*

лония освен данни за съжителство на траки с гърци и общо за културата на черноморските градове дава и опорни точки за точното датиране на керамиката чрез гробовете с богат гробен инвентар и застъпващите се последователни гробове. Могилните некрополи на тракийските градове Севтополис и Филопополис и на тракийската племенна аристокрация в областите, обитавани от одрисите и гетите, доставиха освен богат гробен инвентар и важни данни за проследяването на гробничната архитектура и за архитектурата в земите на траките въобще. Независимо от обстоятелството, че гробничната архитектура следва упорито стари традиции и съдържа преживелици от средата на II хилядолетие пр. н. е., все пак нейното развитие върви успоредно с това на строителството през епохата. Особено ценни данни в това отношение ни доставя гробницата при кв. Филипово от Филипополския некропол.[25]

В могилния некропол на Севтополис[26] и в некрополите на гетите при с. Янково, Шуменско,[27] се откриха най-еволюиралите форми на кръглата куполна гробница — най-далечният отглас на кръглата куполна микенска гробница. Една от гробниците под Могиланската могила във Враца ни представи освен съкровище от злато и сребро първия образец на дървена гробница.[28] Некрополите при Равна, Златарски, Друмево, Кюлевча, Браничево, Янково и Кьолмен обогатиха познанията ни за гетите и техните взаимоотношения с одрисите.[29] Гробницата при Кьолмен ни достави и един изключителен паметник — първият лапидарен надпис на тракийски език от края на VI в. пр. н. е.[30]

С появата на нови пет гробници със стенописи — при Руен, Бургаско, Войводово, Хасковско, Крън и Мъглиж, Казанлъшко, Калояново, Сливенско,[31] както и на стенописи, използувани в жилищната архитектура в Севтополис[32] и Месамбрия,[33] Казанлъшката гробница престава да се счита за изолирано явление в Тракия. Новооткритите стенописи не могат да оспорят предимствата на стенописите от Казанлъшката гробница не само по запазеност, но и по художествено оформление, обаче те могат да послужат като

5

● *Обр. 5. Съкровището от Летница — сребърна апликация с позлата. Fig. 5. Le trésor de Letnica — applique en argent doré*

предпоставка за съществуването на една тракийска школа в елинистическата декоративна живопис в края на IV в. пр. н. е.[34]

За изучаването на изкуството в антична Тракия и по-специално на торевтиката, върху която се градят представите и дефинициите за тракийското изкуство, дадоха силен тласък новооткритите съкровища, следите от занаятчийски и металообработващи работилници, от антични рудни разработки, както и изследванията върху античното минно дело.[35] Бяха превърнати в нов изворен материал и редица произведения на торевтиката, открити много отдавна, но отминати незабелязани, непълно изследвани или пък погрешно изтълкувани. Новите проучвания и преоценки мотивираха появата и предназначението на матрицата от Гърчиново, [36] на нагръдника от Мезек[37] и на апликациите на щитове от Панагюрище и Розовец.[38] По този начин бяха и открити нагръдниците от Върбица и Янково, публикувани като безлични фрагменти, и бе определен един незабелязан тип ризница, известен от изворите и засега представен в Тракия чрез ризниците от Дуванли (Башова могила) и Руец.[39]

Появата на Панагюрското съкровище,[40] на съкровището от Луковит,[41] на съкровището от Летница, Ловешко,[42] на пищния инвентар от гробниците от Могиланската могила във Враца,[43] както и на сребърните съкровища от Владиня и Якимово[44] оживиха интереса към торевтиката и към Тракия не само сред учените среди у нас и в чужбина, но сред цялата наша общественост. Панагюрското съкровище като цяло, формата на съдовете, пищната украса, подборът и съчетанието на сюжетите и декоративните мотиви, стилът, теглото на съдовете и изчуканите надписи представляват неизчерпаем източник за изучаването на торевтиката, изкуството и културата в Тракия през последната четвърт на IV в. пр. н. е. Това съкровище и съвременните на него стенописи от Казанлъшката гробница допълват представата ни за бита и културата на тази племенна аристокрация, обитавала по същото време царския град Севтополис. Сребърните позлатени апликации от конско снаряжение, намерени в съкровищата от Луковит, Враца и Летница, допринасят за изграждането на характеристиката на тракийската торевтика и изкуство, както и за установяването на взаимни влияния в торевтиката на двата съседни народа — траките и скитите, за чиито връзки, сходен бит, култура и обществено-политическа форма на управление пише още Херодот.

Въпреки че на новооткритите съкровища бяха посветени обстойни статии или монографии, интересът, който те предизвикват сред учените среди, не стихва и проучванията продължават. Явяват се статии и монографии, в които се прави характеристика на торевтиката и изкуството в Тракия между VI и III в. пр. н. е.[45] За произхода на тези произведения на торевтичното изкуство има почти единодушие, а именно, че те са произведени в страната на траките, в ателиетата на градските центрове на южното или западното крайбрежие, по бреговете на Пропонтида или пък около резиденциите на тракийските племенни вождове недалеч от металодобивните центрове, над които те владеели. Явяват се различия около предпоставките за оформянето на тракийското изкуство и влиянията, които били упражнявани при неговото развитие. Тезата за скитското влияние бе изоставена, въпреки че се приема, че по своя характер тракийската торевтика

е близка до скитската. Особен възход придобива старата теза за иранското и ахеменидското влияние върху тракийската торевтика.[16] Прави се също и опит тракийската култура и изкуство да се оценят в рамките на една общност на съвременните цивилизации на Средиземноморието, към които са интегрирани тракийската култура и изкуство. Поставя се и въпросът, дали това, което се приема за ахеменидско или скитско влияние, не представлява наследство от една културна общност на понтийските области, която се долавя още от бронзовата епоха и която е резултат на активно и многостранно взаимодействие, културни връзки, както и на аналогични условия на живот и социално-икономическо устройство.[17]

Откритията в областта на поселищния живот и торевтиката запълниха една празнина в проучването на изкуството и културата на траките.

[1] Хр. Данов. Древна Тракия. С., 1969; Ал. Фол. Политическа история на траките. С., 1972; Г. Михайлов. Траките. С., 1972.

[2] Резултатите от разкопките, ръководени от колектив с главен ръководител Ив. Венедиков, се публикуват в поредицата Nessebre. I. С., 1969. II (под печат). В последния том се поместват и резултатите от подводните проучвания, ръководени от Л. Огненова-Маринова със сътрудничеството на „Група за подводни проучвания" при БАН с ръководител акад. Ив. Костов.

[3] Разкопките се водят от колектив с главен ръководител Г. Джин ов. За резултатите, засягащи Тиризис, срв. A. Balkanska. Die thrakische Siedlung Tirisis. Thracia, I. Sofia, 1974, с. 315 и сл.

[4] Факторията при „Сладките владенци" бе установена от М. Лазаров при проведените от него разкопки през 1952—1955 г.

[5] Това се потвърждава от започнатите систематични разкопки от колектив с главен ръководител В. Велков.

[6] Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — Археология, II, 1960, кн. 2, с. 69 и сл.; М. Чичикова. Севтополис. С., 1970 и цит. лит.

[7] В. Велков, З. Гочева. Тракийската крепост „Чертиград". — Археология, 1971, кн. 4, с. 52—62.

[8] Цв. Дремсизова-Нелчинова. Тракийското селище в чашата на язовир „Виница", Шуменско. — ИНМШ, IV, 1967, с. 57 и сл.

[9] М. Мирчев. Раннотракийски селища при с. Брестак, Варненско. — ИНМВ, V (XX), 1969, с. 95 и сл.

[10] А. Димитрова, Н. Гиздова. Тракийски могилни некрополи при Панагюрище (под печат в Разкопки и проучвания).

[11] Ив. Венедиков. Три забележителни паметника от Несебър. — Векове, 1972, кн. 6, с. 62—71.

[12] J. Berard. L'expansion et la colonisation grecque. Paris, 1960, p. 83.

[13] M. Konstanidis. *Ἡ Μεσεμβρία τοῦ Εὐξείνου*, *Ἀθήναις*, 1945.

[14] V. Velkov. Zur Geschichte der Mesambria Pontica im III Jhdt. v. u. Z. — Acta of the V Epigraphic Congress, Cambridge. 1970, p. 109; Културни отношения между Месамбрия и Калатис през елинистическата епоха. — Studia Balkanica, II, Sofia, 1970, p. 55—62 и цит. лит. на с. 59.

[15] Ivon Garlan. Chronique des Fouilles. — BCH, 1966, p. 236.

[16] Iv. Venedikov. La porte et les tours pentagonales No 1 et 2. — Nessebre, I, p. 148 sqq.

[17] L. Ognenova. Les fouilles de Messambria. — BCH, 1960, с. 221 sqq.

[18] Л. Огненова-Маринова. Керемиди и керамична украса. — Nessebre, II (под печат).

[19] L. Ognenova-Marinova. Vestige d'ateliers métallurgiques du Ve siecle av. n. ère à Messambria. — Acta Conventus XI "Eirene", Warsovie, 1969, p. 485.

[20] J. Frel. Les sculpteurs à Messambria Pontica. — Graecolatina Pragensia, III, 5, 1966, p. 73; BCH, 1960, p. 228.

[21] М. Чичикова. Цит. съч.

[22] D. P. Dimitrov. Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer städtebaulichen Gestaltung und Architektur. — Atti del VII^mo Congresso internazionale di Archeologia classica, I, 1961, p. 380 sqq.; Al. Fol. Le développement de la vie urbaine dans les pays entre le Danube et la mer Egée jusqu'a la conquête romaine. — Etudes Balkaniques, 2—3, 1966, p. 309 sqq.; P. Koledarov. On the initial type differentiation on inhabited localities in the Central Balkan Peninsula in Ancient Times. — Etudes historiques, III, 1966, p. 36 sqq.; М. Чичикова. Поселищното развитие в Тракия през I хилядолетие пр. н. е. — Първи конгрес на Българското историческо дружество, I, 1972, с. 327 и сл. и цит. лит.

[23] Аполония. С., 1969.

[24] За проучването на некропола на Месамбрия срв. V. Velkov. Messambria-Messembria — Nessebre. — В: Nessebre, I, 1969, p. 13 и цит. лит., p. 194 sqq.; За некропола на Одесос срв. ИНМВ, в чиито книжки са поместени публикации на отделни гробове на некропола, както и в Изследвания в памет на К. Шкорпил, С., 1961, с. 233 и сл.; Г. Тончева. Два надгробни паметника от Одесос.

[25] Л. Ботушарова и В. Коларова. Куполна гробница при Пловдив. — Изследвания, в памет на К. Шкорпил, С., 1961, с. 279 и сл.

[26] М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен метериал у траките в края на IV в. и началото на III в. пр. н. е. — ИАИ, XXI, 1957, с. 129 и сл.; Севтополис, обр. 42—48.

[27] Цв. Дремсизова. Надгробните могили при с. Янково. — ИАИ, XIX, 1955, с. 61—68; Могилен некропол при с. Браничево. — ИАИ, XXV, 1962, с. 165 сл.; Тракийски могилни погребения край Кьолмен, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 212 и сл.

[28] Ив. Венедиков. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. — Археология, 1966, кн. 1, с. 7 и сл.; Б. Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. — Археология, 1967, кн. 1, с. 11 и сл.

[29] M. Čičikova. Nouvelles fouilles et recherches de nécropoles thraces du V —IIIe s. av. n. ère en Bulgarie. — Actes du Ier Congrès balkanique, Sofia, 1970, II, p. 365.

[30] Вл. Георгиев. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско. — Археология, 1965, кн. 4, с. 1 и сл. . . . . .

[31] М. Лазаров. Тракийската гробни а при с. Рухен — Археология, 1971, кн. 4; Д. Аладжов. Тракийската гробница в с. Войводово. — Археология, 1966, кн. 4; Г. Табакова и Л. Гетов. Тракийската гробница при Мъглиж. — Археология, 1973, кн. 2, с. 15 и сл.; М. Чичикова. Тракийската гробница от Калояново. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 68 и сл.

[32] М. Чичикова. Севтополис, с. 12 и сл., обр. 18.

[33] L. Ognenova. Les fouilles de Mesambria. — BCH, LXXXIV, 1960, p. 228.

[34] Л. Живкова. Казанлъшката гробница. С., 1974, с. 119.

[35] Срв. бел. 17; М. Станчева. Тракийски златоносни рудни разработки край София. — Археология, 1973, кн. 1, с. 53 и сл.: E. Maximov. Der alte Erzbergbau Bulgariens. — Geologie, XX, Berlin, 1971, 4/5, p. 555—569.

[36] Ив. Венедиков. Два стари мотива в тракийското изкуство. — ИРАД XIX, 1968, с. 198 и сл.

[37] L. Ognenova. Alcune notazioni sulle lamine d'oro e sui pettorali rinvenuti in Thracia e Macedonia. — Atti del VII Congr. Internaz. di Archeolog. Class., II, 1961, p. 117 sqq.

[38] L. Ognenova, Les cuirasses de bronze trouvées en Thrace. — BCH, LXXXV, 1961, p. 502 sqq.

[39] Пак там.

[40] Iv. Venedikov. Le trésor de Panagjurište. Sofia, 1961.

[41] Д. П. Димитров. Изкуството и културата на траките. — В сб.: Археологически открития. С., 1956, с. 69 и сл.

[42] Ив. Венедиков, П. Павлов. Съкровището от Летница. — Изкуство, 1963, кн. 9; Ив. Венедиков. Съкровището от Летница. С., 1971.

[43] Ив. Венедиков. Новооткрито тракийско по ре ени във ра а. с. 10 и сл.; Б. Николов. Гробница III от Могиланската могила във Враца. — Археология, 1967, кн. 1, с. 11 и сл.

[44] А. Димитрова. Сребърното съкровище от с. Владиня.—ИАИ, XXIX, 1966, с. 124; А. Милчев. Новооткрито сребърно тракийско съкровище от с. Якимово.—Археология, 1973, кн. 1, с. 14 и сл.; Г. Александров. Сребърно съкровище от с. Якимово, Михайловградско. — Векове, 1972, кн. 2.

[45] Ив. Венедиков и Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973; Ст. Ваклинов. Археология. I, Праистория и античност. С., 1973; М. Цончева. Художественото наследство на българските земи. С., 1972; Л. Живкова. Цит. съч.; Г. Тончева и Цв. Дремсизова. Антични теракоти от България. С., 1971. Наред с тези монографии бяха изнесени и публикувани в актотевете на международни конгреси обобщаващи изследвания, засягащи културата и изкуството на траките. Срв, I. Ognenova-Marinova. Notes sur la toreutique antique en thrace. — Tracie, III, 185 sqq.

[46] Ив. Венедиков и Т. Герасимов. Цит. съч.; Iv. Venedikov. L'art thrace et les Achéménides. — Actes du CIEB, II, Sofia, 1969. p. 381—396.

[47] Я. Мерперт. О связах Северного Причерноморья и Балкан в раннем бронзовом веке. — КСИА АНСССР, 105, с. 10 и сл.; Л. Огненова-Маринова. Влиянието на те никата при оформянето на стила и мотивите в торевтиката на траките и скитите. — Трако-скитика, София (под печат); Notes sur les parures de la Thrace et de L'Anatolie. — Actes du XI CIECCI, Ankara-Izmir, 1973; Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 234—242.

Sur les recherches de la civilisation et de l'art en Thrace au cours de la seconde moitié du Ier millénaire av. n. è.

L. OGNENOVA-MARINOVA

(Résumé)

Des types différents d'agglomérations ont été mis à jours sur le littoral pontique de la Thrace et à l'intérieur du pays. Pour illustrer dans quelle mesure la forme et le type d'un établissement dépend de ses fonctions et de son développement historique l'auteur compare les deux villes le mieux étudiées actuellement: Mesambria et Seuthopolis. A ce propos l'auteur publie pour la première fois les résultats obtenus par l'archéologie sous-marine en ce qui concerne le territoire, l'urbanisation et les remparts de Mesambria.

Les nécropoles sont examinées en rapport au type des établissements auquels elles servaient. La nécropole de la polis du littoral thrace pontique — Apollonie Pontique où l'on retrouve aussi bien le rite funéraire grec que thrace présente en témoignage de la coexistence des Grecs et des Thraces dans les cités du littoral.

Les trésors de la toreutique thrace découverts à Panagjurište, Lukovit, Letnica, Mogilanska Mogila etc. contribuent à définir les traits caractéristiques de la toreutique thrace qui comporte tous les éléments propres à un art défini — l'art thrace. L'auteur expose les traits spécifiques de la toreutique et de l'art thrace, tout en insistant sur la fidélité constante aux anciennes traditions locales et aux formes, motifs et compositions crées par la technique du martelage à l'époque du Bronze. Les éléments spécifiques de l'art thrace que l'on rencontre sur les œuvres de la toreutique des pays limitrophes suggèrent la contribution des Thraces dans la formation de la civilisation européenne.

Постижения на римската археология в България през 1944—1974 г.

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Коренно преустроената след Девети септември 1944 г. българската антична археология върху принципите на марксизмо-ленинизма разгърна плодовита и разнообразна научноизследователска дейност през последните три десетилетия, непозната преди тази дата по своите едри мащаби и важни открития. Още в 1950 г. се положиха основите на научната интеграция и координация, като ръководен център стана Археологическият институт при БАН. Проблемите на античната археология се решаваха задружно от всички специалисти в страната и в найтясно сътрудничество с тези от сродните дисциплини: старата история, епиграфиката, нумизматиката, антропологията и др. Бяха приложени нови съвременни методи при провеждането на разкопките, датирането на паметниците и научната обработка на масовия археологически материал.

Важно място сред актуалната проблематика на античната археология у нас заеха проучванията върху бита, културата и изкуството в тракийските земи под римско владичество (I—IV в.), съдбата и приносът на тракийските племена в изграждането на провинциалната култура, влиянието върху тях на романизацията и елинизацията, характерът на културното наследство, което римската епоха завеща на ранновизантийската и средновековната българска епоха. В резултат на редовните и спасителните разкопки за първи път у нас бяха открити и проучени неизвестни селища, бяха разкрити цели квартали, ансамбли от сгради или отделни паметници. Някои от тях бяха консервирани и експонирани на място, за да служат за нуждите на вътрешния туризъм. Тези нови открития обогатиха нашите познания върху редица проблеми, като напр. топографията, укрепителната система, градоустройството, водоснабдяването, канализацията, обществената и жилищната архитектура, изкуството, художествените и обикновените занаяти, религията, погребалните обичаи, гробните съоръжения и дарове и др.

Проучванията на културата и изкуството през римската епоха в България имат не само локално и национално значение, но също така спомагат за изясняването на редица проблеми на международната археологическа наука. Изследването на долнодунавския римски лимес между р. Тимок и Дуросторум (дн. Силистра) е част от големия проблем за границите на Римската империя, на който досега са посветени десет международни конгреса, в които са участвували и български представители.

Българските археолози са се включили също така в международната задача по изработването на Картата на Римската империя (Табула империи романи), т. е. в онези листа, които обхващат части от сегашната територия на НР България. Нашата страна е отговорник по изработването и отпечатването на лист Филипопол-Константинопол-Филипи на същата карта, който се подготвя от учени на България, Румъния, Гърция и Турция.

Невъзможно е да се изброят всичките обекти, в които са били проведени разкопки, както и да се изложат всичките постижения през последните три десетилетия.[1] Ето защо ще се опитаме да ги обединим по съответните проблеми и теми.

Многобройните разкопки и находки в различните краища на нашата родина показаха съществуването на *топографски континуитет* в голям брой селища от предримската и римската епоха, свидетелство, че римляните наготово са използували найрационално многовековния поселищен опит на покорените траки и на гърците по Западното Черноморско крайбрежие, една практика, която те приложили и в другите свои провинции.[2]

Обикновено градовете са разположени в равнини, като се търсят издигнати места (Ескус, Абритус, Никополис ад Иструм и др.), върху тераси (Трансмариска, Дионисопол, античният град на мястото на гр. Сандански и др.) или в подножието на възвишение, което служи за акропол (Пауталия, Филипопол, Кабиле и др.).

Различните категории селища и военни лагери са органически свързани с пътната мрежа, която е осъществявала връзката между тях, както и с пътните станции и превозните средства. Първата грижа на римските завоеватели е била да построят военни пътища (viae militares) и необходимите сгради за пренощуване на административните и военните чиновници. Един наскоро открит надпис при Ихтиман от управлението на император Нерон (61 г.),[3] който има същото съдържание, както известните преди това други два надписа от България, отново свидетелствува за построяването на таберни и претории по диагоналния път от Сингидунум (дн. Белград) през Сердика, Филипопол, Адрианопол за Византион. Несъмнено въпросният път у нас е бил направен и използуван от тракийското население,[4] а римляните са го благоустроили и приспособили за по-дълга употреба.

По време на разкопките в Рациария през декември 1952 г. беше открита част от Крайдунавския път, който води началото си от Виминациум (дн. Костолац) и върви покрай десния бряг на Дунав, като минава през Рациария, Ескус, Нове, Дуросторум и достига до делтата на Дунав. Оттам се отправя на юг към Марцианопол, Анхиало, Адрианопол за Византион. Имало е пряк път между Дуросторум и Марцианопол. Отсечката от въпросния път се откри западно от западната крепостна стена на Рациария. Настлана е с едри речни камъни и пясък. Под настилката се откриха оловни водопроводни тръби.[5] Върху левия бряг на новата корекция на р. Искър, на около 300 м югозападно от западната порта на първоначалния Ескус (Ескус I) през 1947 г. беше забелязан пътят, постлан с каменни отломъци и ограничен отстрани с каменни бордюри. Ширината на пътя възлизаше на 6 м.[6] Прави впечатление, че пътят в този сектор не следва бреговата линия на Дунав, а е доста изтеглен на юг навярно поради заливането на околностите на Ескус от приждащите води на голямата река.

Римляните са използували Крайморския път, който бил построен още през предримската епоха.[7]

С главните пътища били свързани второстепенните пътища, които идвали от различните военни лагери и селища. Два надписа от с. Михилци, Пловдивски окръг, единият от 61 г., другият от времето на Марк Аврелий показват, че били взети мерки за поддържането на тамошната пътна станция на пътя Ескус-Филипопол.[8]

Проблемът за пътната мрежа през римската епоха в България се нуждае от системни и продължителни разкопки и изследвания, за да се види нейното устройство и поселищната мрежа.

Римляните заварили укрепени черноморските градове Бизоне, Дионисопол, Одесос, Месамбрия, Анхиало, Аполония, Агатопол и др. Те от своя страна също така взели мерки за тяхното заздравяване от нанесените разрушения и за издигането на нови части. Но главното им внимание било насочено към изграждането на долнодунавския лимес по десния бряг още през Тибериево-Клавдиево време.[9] Досега не са открити тези най-ранни римски лагери у нас, за да се видят техният план, устройство, строителна техника и др.

За характера на укрепителната система през II в. бяха придобити данни от проучванията на крепостните стени на първоначалния град Нове (Нове I) при Свищов. Те се отличават с външно и вътрешно лице от по-големи грижливо издялани блокове с правоъгълно лице и с пълнеж от недялани камъни и бял хоросан. Кулите на портите (проучени са западната и южната) имат правоъгълен план и са слабо издадени навън от куртината, докато междинните и ъгловите кули са разположени от вътрешната страна на крепостните стени.[10] Такъв е характерът на укрепителната система в другите римски провинции през управлението на Хадриан (117—138) и особено на Антонин Пий (138—161). Засега въпросните крепостни стени на Нове I се нуждаят от прецизна датировка.

Все още не са локализирани и разкрити президиите, бургите и фруриите, споменати в няколко строителни надписа от времето на Антонин Пий от 152 и 155 г., които били издигнати за защита на градските територии на Сердика, Марцианопол, Августа Траяна и Деултум.[11] Тяхното проучване е много важно, за да се видят местата, където са били построени, и се установяват техните размери, план и строителна техника.

Друг по-напреднал етап в крепостното строителство у нас са крепостните стени на Августа Траяна, Филипопол, Сердика, Пауталия, Никополис ад Иструм, Марцианопол и др., които били издигнати през управлението на Марк Аврелий с Луций Вер, сам или със сина си Комод. През 1974 г. се откри дълго търсената западна порта на Сер-

дика и фрагмент от строителен надпис за крепостните стени, чието съдържание отговаря на това на намерения преди няколко години друг строителен надпис (запазена дясна част).[12]

Едновременно с правоъгълните кули се появяват полукръглите кули при крепостните стени на Никополис ад Иструм, Пауталия (кулите на източната порта са отвън полукръгли, а отвътре кръгли) и другаде. По-нататъшно развитие на римската фортификация в Долна Мизия представят U-образните кули, които в същност са образувани, като към една правоъгълна кула е прибавена отпред полукръгла част. Такива кули са открити при по-късното преустройство на южната порта на Нове I. Засега това преустройство може да се отнесе най-рано към навечерието на готското нашествие в 250 г. или към втората половина на III в., т. е. след споменатото нашествие. Този тип кули, самостоятелно или в комбинация с правоъгълни и кръгли (ъгловите), е разпространен през по-дълъг период — края на III—IV в. и дори през VI в. Такива кули имат крепостните стени на Абритус, Ятрус, Войвода, Августе (с. Хърлец, Врачански окръг) и др.[13]

Археологическите проучвания в Долна Мизия подкрепят писмените и епиграфските данни за усилената укрепителна дейност по десния бряг на Дунав след оттеглянето на римските войски от Дакия и настаняването им отново в Крайбрежна Дакия и Втора Мизия при Аврелиан в 271 г. и особено през последната четвърт на III в. и началото на IV в. Разкопките в крепостта Тиризис (нос Калиакра) показаха възстановяване на крепостните стени при Констанс, сина на Константин Велики.[14]

Формата на включената вътре в крепостните стени площ на градовете, тържищата и военните лагери у нас е в органическа връзка с теренните условия. Най-често тя е неправилна (Ескус, Пауталия, Филипопол, Августа Траяна, Абритус и др.). Нове I, Германия (с. Сапарева баня, Кюстендилски окръг) и др. имат правоъгълен план. Правоъгълната форма на Сердика и Никополис ад Иструм е нарушена в единия ъгъл поради минаването наблизо на река или дълбок дол. Най-просторни се оказват Филипопол (75 хка), Марцианопол (70 хка), следвани от Августа Траяна (48,3 хка), Одесус (43 хка), Пауталия, Ескус и Нове по 30 хка, първоначалната Сердика 15 хка, Абритус 15 хка, Августе 8 хка, Германия 2,4 хка и др. Вън от крепостните стени са се простирали жилищни и занаятчийски квартали, светилища и некрополи.

Проблемът за градоустройството на градовете, тържищата, селата и военните лагери през римската епоха

● *Обр. 1. Северната крепостна стена на Абритус при Разград. Fig. 1. Le mur d'enceinte nord d'Abritus près de Razgrad*

в провинциите Македония, Горна Мизия, Долна Мизия и Тракия е бил жизнено важен проблем за развитието на поселищния живот. През последните години бяха придобити многобройни нови данни за осветляването на този въпрос.[15] Беше установено, че градовете били правилно планирани, като гръбнака на градоустройствения план са образували двете главни улици „кардо максимус" (север — юг) и „декуманус максимус" (изток — запад), на които са успоредни останалите улици — „кардинес" и „декумани". Наблюдават се известни отклонения от световните посоки, които се дължат на различни причини.

Характерна черта е страничното оформяне на главните улици с монументални каменни колонади в римско-йонийски и римско-коринтски стил. Такива улици бяха открити напоследък в Ескус (декуманус максимус), Нове I (кардо максимус), Сердика (декуманус максимус), Абритус (декуманус максимус) и другаде. Това оформление се дължи на влиянието на градоустройството в Мала Азия, Гърция и Италия. Колонади се срещат също така и при други улици (Никополис ад Иструм, Ескус и др.). Обикновено уличните платна са покрити с големи каменни плочи с различна форма (Сердика, Филипопол, Никополис ад Иструм, Ескус, Анхиало, Одесус и др.). Останалите улици са по-тесни от главните и имат тротоари без колонади или са без тротоари. Настилката на някои градове се състои от чакъл и пясък (Нове, Абритус и др.).

Важно място в градоустройствения план заема комплексът на градския площад (форум или агора), който е бил винаги изместен от центъра на града и се е разполагал на кръстовището между двете главни артерии.[16] Основен принцип при нашите римски градове е едната главна улица да тангира едната страна на форума, а другата да прекъсва при него и отново да продължава. Няма правило коя да бъде едната, коя другата. Това зависи от топографията на града и от общия градоустройствен план. При Никополис ад Иструм преминаващата главна артерия е „кардо максимус", а при Ескус, Нове и др. — „декуманус максимус." Комплексът на градския площад се състои от две основни части: 1) самия площад под открито небе (така наречената „ареа") и 2) административните и културни сгради, свързани с градското управление, икономическия и религиозния живот в града. Новите археологически проучвания уточниха някои данни относно плана, размерите и архитектурното изграждане на форумите на Никополис ад Иструм, Сердика и Филипопол. При градовете в Тракия прави впечатление правоъгълният, почти квадратен план на агората или форума (Никополис ад Иструм и Филипопол), едно влияние на агорите в Гърция и Мала Азия. Но у нас съществува и градоустройствена традиция от елинистическата епоха (Севтополис).[17] Главният градски площад на Августа Траяна все още не е локализиран и открит, но теоретически може да се определи неговото местоположение — при пресичането на двете главни улици, които са известни, източно и южно от сегашната сграда на Градската опера.

През последните няколко години, особено през 1974 г., бяха установени местата на форумите в Ескус и Нове. Едва след няколко години ще знаем тяхната форма, размери и разположените около тях обществени сгради, на части от които вече се е попаднало.

По време на новите разкопки при западната порта на Августа Траяна се откри второ площад с неправилна елипсовидна форма, продиктувана от околовръстните сгради (термите и др.). Площадът е постлан с бели мраморни плочи. През него минава „декуманус максимус". Интересното в случая са амфитеатрално наредените мраморни седалища в северната половина на площада, които несъмнено показват, че там в определени тържествени случаи или при други поводи са се стичали хора. Навярно това е обществено място за зрелища, за посрещане на императори и други висши чиновници на римската администрация. Издълбаният гръцки надпис върху парапета споменава за издигането на статуи. Построяването на това интересно съоръжение е станало след издигането на крепостните стени при Марк Аврелий и Луций Вер.[18]

Градовете, военните лагери, тържищата и др. били снабдени с водопроводна и канализационна система, които бяха проучени през отчетния период.[19] Наред с локалните особености бяха констатирани множество общи черти със съответните системи в другите римски провинции, белег за общата и висока строителна техника и за високото равнище на хигиената.

Около градския площад били разположени сградите, свързани с градското управление: градският съвет (курия или

булевтерион), гражданската базилика и др., храмът на главното божество и други обществени постройки. Отначало булевтерионът на Сердика е бил почти квадратен с дървени пейки покрай стените му. След избирането на Сердика за главен град на провинция Вътрешна Дакия (след Аврелиан) булевтерионът бил преустроен, като отвътре били изградени амфитеатрално наредени каменни седалища.[20]

Булевтерионът на Филипопол още не е открит, но той би могъл да се търси около новооткритият форум (под разширението на Градската поща), навярно в северна посока.

Върху Джамбазтепе (един от хълмовете на Трихълмието) в Пловдив бяха открити останките на великолепна обществена сграда на два етажа, която според открития строителен надпис върху южната ѝ фасада е служела за „*койнобулион*", т. е. за сграда, в която е заседавал „Съветът на траките" (*κοινόν τῶν Θρακῶν*)[2], който е играл важна роля за поддържането на императорския култ в града и провинция Тракия.[21]

Един силно фрагментиран гръцки надпис от Пауталия от последните години на управлението на Хадриан (135 г.) свидетелствува за построяването на първата г р а ж д а н с к а б а з и л и к а, която се е намирала на самия градски площад, а не при т. нар. „Асклепион" (при джамията Ахмед бей).[22]

Изглежда, че на форума или в други важни обществени сгради (пазари) са се издигали с л ъ н ч е в и ч а с о в н и ц и, каквито са открити пред последните години в Дуросторум, Марцианопол и Пауталия.[23] Обикновено техните конструктори и изпълнители били архитекти от гръцки произход.

Голяма роля в живота на римските градове и военните лагери са играели обществените места за развлечения, като например а м ф и т е а т р и т е и с т а д и о н и т е. Засега у нас е цялостно разкрит само амфитеатърът на Марцианопол, разположен в западната част на града, с типичния елипсовиден план, предназначен да побере около 3500 седящи зрители.[24] Навярно той е бил построен през втората половина на II в. и началото на III в., когато нашите земи бележат икономически разцвет.

Напоследък започна разкриването на северозападната извита част (сфендоне) на мраморния стадион във Филипопол, разположен долу между Джендемтепе и Сахаттепе, известен от писмените извори и от спасителните разкопки, организирани напоследък. Във Филипополския стадион били организирани игри и състезания, наречени „Александрийски" и „Кендрисийски".[25]

Беше открита част от крепостната стена, която е заграждала от северозапад стадиона, доказателство, че стадионът се е намирал вътре в града, както свидетелствува сведението на Дексип.

През последните три десетилетия бяха открити множество б а н и и т е р м и от римската епоха в големите и по-малките градове и селища (Одесус, Августа Траяна — в града, Пауталия, Ескус, гр. Толбухин и другаде).[26] По време на разкопките в Старозагорски минерални бани бяха открити останките на римска баня и на нимфеум от времето на Марк Аврелий и Луций Вер. Откритият строителен надпис в банята съдържа ценни сведения за вътрешното разпределение, за топлата и студената вода, за украсата на двете сгради и др.

Баните и жилищата на заможните граждани били отоплявани у нас чрез х и п о к а у с т, който показва няколко разновидности по отношение конструкцията и употребените строителни материали.[27] Хипокаустното устройство се запазва почти непроменено през ранновизантийската и средновековната българска епоха в нашите земи.

Грижата за изхранването на градското и военното население била първостепенна задача на градското, военното и провинциалното управление. Запазването на зърнените храни е ставало в специални сгради, наречени „х о р е у м и", които представят дълги сгради с контрафорси. Те се намират най-често при някоя от портите (Абритус и др.).[28] Вилата при с. Мадара, Шуменски окръг, също така е имала склад за зърнени храни.

К у л т о в а т а а р х и т е к т у р а е заемала видно място сред обществената архитектура в градовете, тържищата, селата и военните лагери. Светилищата и храмовете на божествата от тракийския, гръцкия, римския и друг пантеон са се издигали вътре или вън от селището. Напоследък при строителни работи беше открито светилище на Асклепий в кв. Даскалово в гр. Перник. Божеството носи епитета „Кейлайденски", незасвидетелствуван досега у нас. Разкрит е целият участък на светилището: дворът с каменната ограда и светилището в дъното на двора. Открито е огромно количество от мраморни статуйки и оброчни плочки с образа на бога на медицината, които представят ценен принос за изучаване както на религията, етническия и социалния произход на посвети-

2

● *Обр. 2. Общ изглед от храма на Фортуна в Ескус (с. Гиген, Плевенски окръг). Fig. 2. Vue générale du temple de Fortune à Oescus (village Gigen, dép. de Pleven)*

телите, така също и на развитието на художествените занаяти в градската територия на Сердика, към която е принадлежало светилището. То е било използувано през II—IV в.[29]

Напоследък при редовни и спасителни разкопки значително нарасна броят на оброчните паметници, посветени на различни езически божества, почитани от пъстрото население на нашите земи, главно от траките, италийците и романизираните и елинизирани преселници от различни краища на Римската империя, особено от Мала Азия, Сирия, Палестиня, Египет и другаде. Изясниха се някои страни на културите, на иконографията на божествата, особено на религиозния синкретизъм, бяха придобити нови, непознати епитети, свързани било с функциите на божеството, било с областта, в която е било почитано. Само броят на оброчните релефи с изображение на Тракийския конник-херос, главното божество у траките през римската епоха, вече надмина 2000.[30]

Многогодишните разкопки в Ескус през отчетния период дадоха възможност за първи път у нас да се разкрие и проучи цялостно един храм на италийско божество. Касае се за храма на Фортуна (Щастливата съдба), изграден през управлението на император Комод между 184 и 192 г. със средствата на видни заможни граждани, които заемали почетните длъжности патрони и префекти на колегията на занаятчиите в града, както узнаваме от двуредния латински надпис, издълбан върху фриз-архитрава на портика (дълж. 29 м) (обр. 2).[31] В надписа се говори за украсяването на храмовия комплекс със статуи и се съдържат неизвестни данни за историята на провинция Долна Мизия. През XII в. върху развалините на храма, който престанал да се използува през последната третина на IV в., била изградена малка българска еднокорабна, едноабсидна, куполовидна църква, в северната стена на която бил вграден старобългарският надпис, в който се споменават еретици, т. е. богомили.

3

● *Обр. 3. Саркофаг от Рациария (с. Арчар, Видински окръг). Fig. 3. Sarcophage de Ratiaria (village Arčar, dép. de Vidin)*

През тридесетте години бяха разкопани и изследвани също така многобройни жилища и извънградски вили, собственост на градската аристокрация, както и скромни постройки, в които живеели средно заможни и бедни хора. Тук трябва да спомена големите сгради с вътрешен перистилен двор в Абритус, Диоклецианопол (дн. Хисар), вилите при язовир „Чаталка" край Стара Загора, Ивайловград, с. Мадара, с. Гороцвет, Разградски окръг, с. Могилец, Търговищки окръг, с. Присово, Великотърновски окръг, с. Филиповци и с. Обеля, Софийски окръг, в Михайловградски окръг и другаде.[32] Вилите имат жилищна и стопанска част. Планът и вътрешното им разпределение са различни според възможностите на техните собственици и времето, когато са били построени. Жилищните помещения са снабдени с всички удобства, в това число с баня и отоплителна инсталация (хипокауст). Някои от помещенията са постлани с мозайки, украсени с геометрически, растителни и фигурални мотиви. Понякога в двора има басейн (имплувиум), заобиколен с мраморен парапет с херми (Ивайловград). За първи път у нас беше открита мраморна облицовка върху стените на перистилния двор и някои помещения на вилата при Ивайловград. Вилите свидетелствуват за натрупването на големи средства и имоти в ръцете на поземлената аристокрация, както и за икономическия разцвет в нашите земи през втората половина на II и първата половина на III в.

Както вилите, така и отделни занаятчийски квартали вън от крепостните стени на градовете били центрове на обикновени и художествени занаятии изкуства, които са задоволявали най-належащите нужди, както и изтънчените вкусове на покупателите. Значително се промениха нашите представи за местното производство на обикновена и художествена керамика. Откритите и проучени керамични центрове при с. Бутово (тържището Пиритензиум), с. Хотница и гр. Павликени, всичките в градската територия на Никополис ад Иструм, за пръв път в нашата досегашна римска археология ни позволиха да проследим целия производ-

цял процес — от обработката на глината до готовата продукция.[33] Бяха намерени инструментите, използувани от грънчарите, калъпите за формуване на лампи и други глинени предмети, самите пещи и голямо количество бракувана продукция (слепени в пещта глинени съдове или деформирани). В същност готовата продукция в по-голямата част днес липсва, понеже тя е стигнала до покупателите. Резултатите от тези забележителни постижения ще разкрият селищата, до които е стигнала керамичната продукция. Керамични центрове е имало и на други места в нашата страна, както показаха находките от пещи и керамични произведения от други градове и селища. Освен това налице са и сигурни опорни точки за по-точното датиране на местната керамика.

Разбира се, наред с местната керамика били внасяни отвън глинени съдове, главно лампи, които носят името на техния производител, както и други видове съдове. Но в някои центрове е започнало имитиране на вносните глинени произведения (напр. в Одесус и другаде).[34] Вече е натрупан значителен керамичен материал от последните разкопки в Нове, Ескус, Абрус, Динея (с. Войвода), Сердика и другаде и се налага неговото изследване в монографии и студии, към които трябва да се насочат млади специалисти.

В Горна и Долна Мизия и Тракия са живеели преселници от Мала Азия, Сирия и другаде, които били изкусни занаятчии. Несъмнено имало е и траки — грънчари и други занаятчии. Местното тракийско изкуство се е проявявало предимно в изработването на предмети за всекидневна употреба и за нуждите на религиозния живот. То е било изложено на влиянието на романизацията и елинизацията.

Доста активно е било производството на строителна керамика: тухли, керемиди, глинени водопроводни тръби, тръби за хипокауст, антефикси за обществените сгради (храмовете и др.) и пр. Бяха намерени пещи за изпичане на тухли, непознати по-рано в нашата археологическа литература.[35]

Градските площади, обществените сгради и жилищата на богатите хора били украсени със скулптурни произведения, изобразяващи императори, техни съпруги, провинциални управители, заслужили към града лица и любими божества. В надписа от Кабиле от 144 г., открит през 1972 г., се споменава за издигането на статуя на бог Херакъл, наречен „Агорейски". Несъмнено тя е била на агората (градския площад).[36] У нас са намерени доста римски реплики на гръцки оригинали от V и особено от IV в. пр. н. е. От селището в кв. Орландовци на София произхожда мраморна глава на Херакъл, копие на Херакъл от Скопас. В Рациария е намерена малка мраморна статуя на почиващия Херакъл, копие на произведение на Лизип. Напоследък бяха открити и някои малки бронзови статуйки, копия на произведения на Лизип. Сред портретните бронзови глави от римската епоха заслужава да се спомене главата на мъж от Бонония, която по някои стилови и други особености би могла да се отнесе към първата половина на II в. на н. е., към времето на Хадриан или Антонин Пий.[37] Интерес за проучване на местната скулптура у нас представят някои недовършени творби.[38]

Многобройни скулптурни ателиета са работили при големите градски центрове, които са изработвали най-различни оброчни статуи и релефи, надгробни паметници и саркофази. През последните години в България бяха открити мраморни саркофази, които показват атически, малоазийски и местен произход.[39] Напоследък в Рациария бяха

● *Обр. 4. Глинена урна с форма на мъжко лице от с. Байкал, Плевенски окръг. Fig. 4. Urne en argile en forme de face humaine du village Bajkal, dép. de Pleven*

4

открити два саркофага, единият от които много прилича на този, който сега се намира в Националния археологически музей в София (обр. 3).[40] Разбира се, има и някои особености, които се отнасят до някои подробности. Характерно е изображението на Тракийския конник-херос в правоъгълна рамка върху една от дългите страни, отразяващо тогавашните религиозни и погребални обичаи, както ще видим по-долу. Скулпторите са се съобразявали с вкуса и изискванията на своите клиенти. Наред със скулптираните саркофази се откриват саркофази без каквато и да е украса.

Погребенията и някои случайни находки предложиха голям брой разнообразни по форма, предназначение и изпълнения метални съдове (сребърни и бронзови) от местен и предимно от вносен произход. Между вносните произведения трябва да спомена двете важни находки от сребърни съдове и сребърни слитъци от Червен бряг и с. Свирково, Хасковско, изработени и подарени на заслужили лица в нашите земи по случай честването на десетгодишната (деценалията) на император Лициний (1 ноември 317 г.).[41] От малко по-късна дата — времето на Констанций II, е находката от сребърен съд и сребърни слитъци, постъпила в Националния археологически музей (Нумизматичен отдел), които имат предназначението на находките от споменатите по-горе находища.[42] За съжаление не се знае местонахождението и обстоятелствата на намиране на третата находка.

Във връзка с тези подаръци би трябвало да се споменат няколко бронзови позлатени и украсени с ниело луковични фибули с гравирани мъжки глави или бюстове в кръгли медалиони, открити било наскоро, било в миналото, но без да бъдат изтълкувани образите и да бъде прецизирана датировката на фибулите. Изследванията показаха, че фибулите с пет мъжки образа представят изображения на император Константин Велики и четиримата му синове (Крисп, Константин II, Констанций и Констанс), тълкувани в световната литература като светци или без никакво обяснение.[43] Според нашите изследвания поводът за тяхното изработване е било честването на двадесетгодишнината (виценалията) на Константин Велики на 25 юли 325 г. В подкрепа на тази интерпретация и прецизна датировка се явяват други паметници с пропагандно предназначение от същото време.

Гробните находки предложиха и най-разнообразни накитни предмети (пръстени, гривни, обеци и др.), които бяха предмет на публикации. През отчетния период се засили интересът към проучването на новооткритите и особено на известните от по-рано геми и камеи в нашите музеи и на първо място в Националния археологически музей в София. За първи път те бяха предмет на специални изследвания, които засягат материала, начина на изработване и гравиране, сюжетната тематика и използуването на глиптиката като извор за проучване на изкуството в нашите земи под римска власт.[44]

Статистиката на археологическите разкопки през изминалите три десетилетия показва, че най-много са били разкопавани могилни и други погребения от римската епоха поради редица причини: голямото социалистическо строителство, застрашени от иманяри могили и сравнително бързото разкопаване и проучване на гробните съоръжения, гробните дарове и погребалните обичаи в сравнение напр. с разкопките на градове, на крепостни стени, на големи сгради и пр., които изискват много продължителна разкопваческа работа.

Наред с отделните съобщения върху новооткрити гробове от Мизия, Тракия и Македония у нас бяха направени обобщения върху погребенията през римската епоха, като беше използуван целият публикуван и дори непубликуван материал.[45] Изводите от тези комплексни проучвания хвърлят обилна светлина върху двата основни начина на погребване — чрез изгаряне и трупополагане — в историческото развитие на нашите земи и в зависимост от етническата принадлежност и културните влияния, на които били изложени различните слоеве на робовладелското общество в градовете, селата и военните лагери. Трупоизгарянето се среща през I—IV в., но най-масово е застъпено през първите два века, докато трупополагането се появява през началото на II в. с растяща тенденция да се засилва, да се изравнява и дори да превишава по интензитет първия обряд. Въвеждането на християнството затвърждава втория обряд. Погребалният обичай е дал отчасти отражение върху характера (размерите и строежа) на гробното съоръжение. При трупоизгарянето се използуват глинени или каменни урни (обр. 4), докато при трупозаравянето — зидани гробници, каменни саркофази и пр. Погребалните обичаи са сравнително твърде консервативни и затова тракийското селско население, особено това от отдалечените от градовете райони, и то от

планинските, пази ревниво старите си народностни традиции. Заможните траки, които са взимали участие в градското управление, в икономическия и религиозния живот, са били изложени по-силно на романизацията и елинизацията и това се наблюдава не само от данните на надгробните им надписи, от гробните съоръжения, но и от погребалните обичаи и дарове. Понякога само единствено издигането на надгробна могила може да бъде белег за определяне на тракийската етническа принадлежност, докато останалите критерии не съдържат характерни белези.

През последните години у нас бяха разкопани голям брой коли и колесници, заровени по време на погребването на техния собственик. Вече известните досега коли и колесници от римско време надхвърлят числото 50. Забележителни са находките от Августа Траяна, гдето бяха открити пет коли и 11

● *Обр. 5. Гробна находка от пет колесници и единадесет коня при Стара Загора. Fig. 5. Trouvaille funéraire comprenant 5 chars et 11 chevaux près de Stara Zagora*

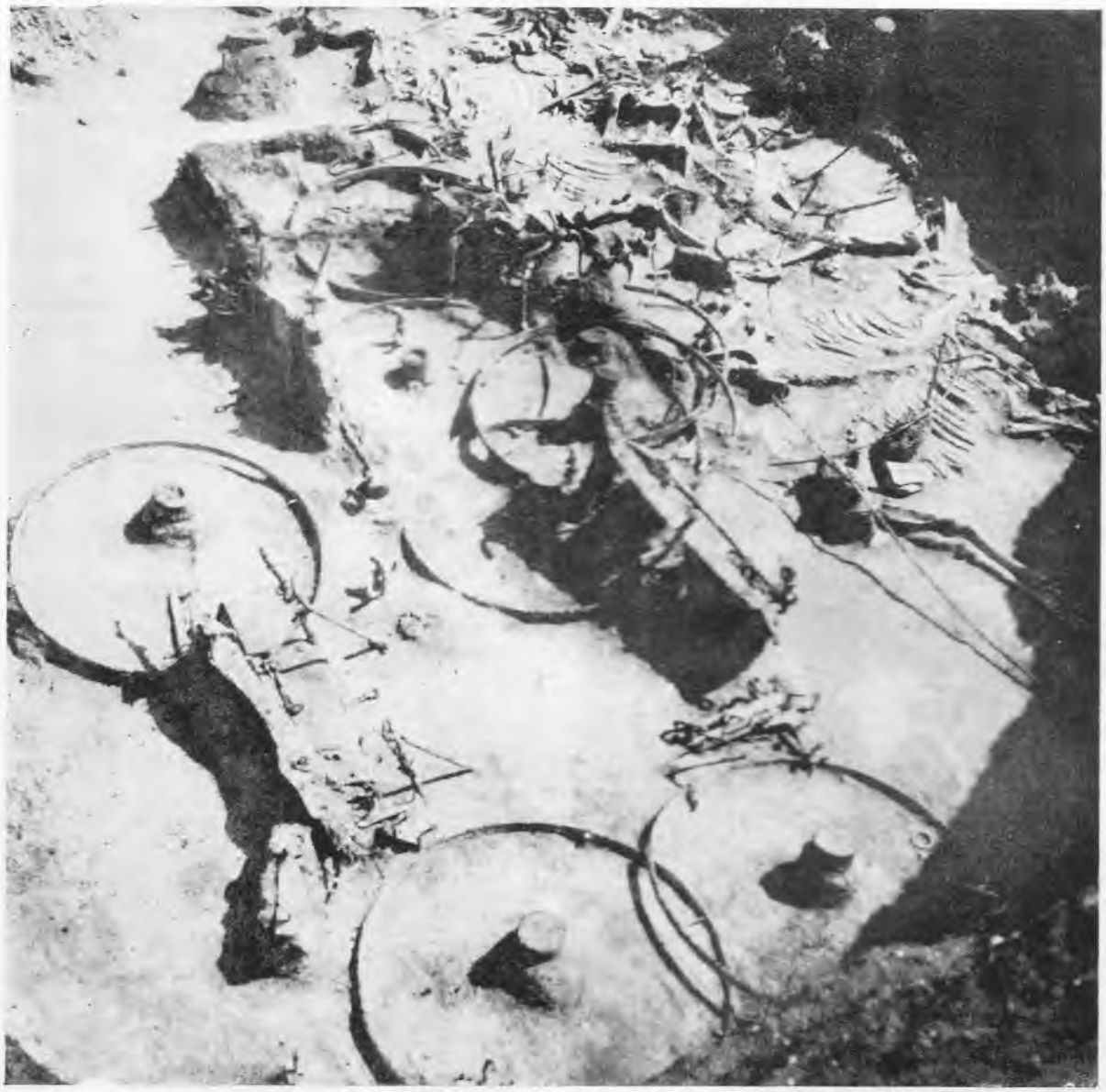

5

коня (обр. 5), от с. Шишковци, Кюстендилско, град Кюстендил, Балчик и др.[46] Колите и колесниците са богато украсени с бронзови статуйки, сребърни и позлатени апликации с изображения на митологически същества. Доскоро се смяташе, че възпросните коли и колесници са били характерни за римската епоха у нас, но напоследък откритата колесница в Могиланската могила при Враца от IV в. пр. н. е. показа, че обичаят да се поставя кола или колесница при гроба на заможния тракиец има по-стара традиция, чието начало все още не е установено.[47]

През последните години бяха открити и изследвани няколко тракийски херооона от римско време. Между тях заслужава внимание херооният при с. Люблен, Търговищки окръг.[48] Предполага се, че погребаният тракиец е бил жрец на бог Аполон, чието светилище е известно от проучванията, който същевременно се е занимавал с култова медицина, ако се съди по сребърния прибор от шест различни хирургически инструмента, открит в гроба. В непосредствена близост до могилата е намерено правоъгълно помещение (херооният) с богата архитектурна украса на челната страна и с една мраморна глава на мъж, чийто стил издава средата на III в.

Няколко находки и надписи от нашите земи свидетелстват, че траките са се занимавали с хуманна и ветеринарна медицина.[49] Напоследък в един гроб от Кабиле (с. Кабиле, Ямболски окръг) между богатия и разнообразен гробен инвентар беше намерен бронзов предмет, [50]който бил използуван във ветеринарната медицина за кастриране на животни, както показват аналогиите от другите римски провинции.

Напоследък беше направено обобщително проучване върху т. нар. „погребално угощение", което е характерно за лицата от гръцки произход или повлияни от елинизацията.[51] Този сюжет се среща най-много по Западното Черноморие, но той прониква навътре в Долна Мизия и Тракия. Тракийската иконография се изразява в представянето на Тракийския конник — херос върху надгробните паметници едновременно с бюстовете или фигурите на покойниците. Засвидетелствувана е по долината на Средна Струма и на други места у нас през римската епоха. Обаче известен е малък брой паметници с двете иконографии заедно, издавайки лица от тракийски произход, които са повлияни от елинизацията.[52]

Проведените многобройни разкопки и проучвания из цялата страна безспорно тласнаха значително напред нашата родна археология, като я обогатиха с нови ценни факти, наблюдения и материали, чието задълбочено изследване разкрива непознати страници от политическия, икономическия и културния живот в тракийските земи под римско владичество.

[1] За постиженията през двадесетте години (1944—1964) вж. Т. Иванов. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964). — Археология, VI, 3, 1964, с. 35—45; Проблеми на развитието на материалната култура и изкуство в римските градове в България (I—IV в.). — Първи конгрес на Българското историческо дружество. Том I, София, 1972, с. 357 и сл.

[2] Т. Иванов. Поселищна приемственост в тракийските земи през римската епоха. — Археология, XIV, 2, 1972, с. 7 и сл.; Über die Kontinuität der thrakischen Kultur in den thrakischen Gebieten während der Römerherrschaft (der heutigen VR Bulgarien). — Thracia, I, Sofia, 1972, p. 159—178.

[3] T. Ivanov. Neuentdeckte Inschrift über die Bautätigkeit Heros in Thrakien. — Archaeologia polona, XIV, 1973 (Miscellanea Casimiro Majewski oblata), p. 209—213 и цит. там лит.

[4] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. Част II.— ГСУ ФЗФ, т. LXI, 1, 1967, с. 74 и сл. и цит. там лит.

[5] Проучвания на автора на настоящата статия (непубликувани).

[6] Т. Иванов. Ескус в светлината на последните проучвания. — Археологически открития в България, София, 1957, с. 120.

[7] В. Велков. Пътищата по Западното Черноморие в предримската епоха ((IV—I в.). — ИВАД, XIV, 1963, с. 26 и сл. и цит. там лит.

[8] Д. Николов. Нови данни за пътя Филипопол — Ескус. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 285 и сл. и цит. там лит.

[9] B. Gerov. Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. — Acta antiqua academiae Hungaricae, XV, fasc. 1—4, p. 85—105.

[10] Novae-sector zachodni, 1965. — Archaeologia (Warzsawa), XVII, 1967, p. 143 sqq.; St. Parnizki-Pudelko et collaborateurs. — Latomus, XXX, 1971, p. 1155, fig. 9.

[11] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. София, 1952. с. 33 и сл., № 55; G. Mihailov. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — Studi Urbinati, N. S. B, Anno XXXV, Nr. 1—2, 1961, p. 9 sqq.

[12] G. Mihailov. IG Bulg. IV, n. 1902; La fortification... p. 16 sqq.; М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостната стена на гр. Сердика. — Векове, 1, 1972, с. 51—54. Портата през 1974 г. е открита от М. Станчева.

[13] Т. Иванов. Укрепителната система на Аритус. — Археология, VIII, 4, 1966, с. 18 и сл. и цит. там лит.; Die Festungsmauer des Kastells Iatrus. — Klio, 47, 1966, p. 23 sqq.; Ат. Милчев

и Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 263—277 и цит. там лит.

[14] А. Балканска. Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра. — Археология, XVI, 1, 1974, с. 66 и сл.

[15] Т. Иванов. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 4, 1967, с. 10 и сл. и цит. там лит.

[16] Пак там, с. 22 и сл.; Д. П. Димитров. Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в. — Кратка история на българската архитектура, София, 1965, с. 25 и сл.; Т. Иванов и С. Бобчев. Разкопки върху площта на хотел „Балкан" в центъра на София през 1952—1953 г. — Сердика, Том I, София, 1964, с. 10 и сл.; Хр. Джамбов и Матеев. Разкопки при строежа „Разширение централна поща" в Пловдив. — Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г. София, 1973, с. 28—29.

[17] Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — Археология, II, 1, 1960 с. 6.

[18] Д. Николов. Античен комплекс в Стара Загора. — Резюмета на отчети за разкопани обекти през 1972 г. София, 1973, с. 41—42.

[19] Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 2, 1967, с. 15 и сл.; М. Биернацка-Любанска. Н·кои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. — Археология, XIII, 2, 1971, с. 1—20.

[20] Т. Иванов и С. Бобчев. Цит. съч., с. 17 и сл.

[21] Л. Ботушарова и В. Коларова. Археологически проучвания на Джамбазтепе в Пловдив през 1968 г. — ГНАМП, VII, 1971, с. 81 и сл.

[22] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси, с. 60 и сл., № 105; Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи. Част I, — ГСУ ФЗФ, т. IV, 3, 1959—1960, с. 261, 282; G. Mihailov. IGBulg., IV, n. 2057.

[23] Я. Младенова. Солнечные часы с релефом Орфея из Дуросторума — СА, 4, 1961, с. 244 и сл. и цит. там лит.; Л. Русева-Слокоска. Надпис за слънчев часовник от Пауталия. — МПК, 1974, кн. 2—3, с. 60—65.

[24] Т. Петров. Амфитеатърът на римския град Марцианополис. — МПК, 1, 1967, с. 7—9, обр. 1—4; Г. Тончева. Одессос и Маркианополь в свете новых археологических исследования. — СА, 1, 1968, с. 234, обр. 6.

[25] Проучвания на ст. н. с. Л. Ботушарова. Вж. Л. Ботушарова. Три документа за историята на римския Филипопол. — Археология, X, 2, 1968, с. 7 и сл.; Т. Герасимов. Бележки върху питийските, александрийските и кендризийските игри във Филипопол. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, с. 289—304.

[26] М. Мирчев. Римските терми в Варне. — Actes du Premier congrès des études balkaniques et Sud-Est européennes. II, Sofia, 1970, p. 491 sqq.; Г. Тончева. Одессос и Марцианополь в свете новых археологических исследований. —СА, 1, 1968, с. 232 и сл.; Д. Николов. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора. — Археология, X, 1, 1968, с. 43 и сл.; Л. Русева-Слокоска. Римска обществена сграда в Пауталия. — Археология, VI, 1, 1964, с. 33 и сл.; Г. Кузманов. Римска баня в Пауталия. — МПК, 4, 1972, с. 11 и сл.; Т. Иванов. Ескус в светлината на последните проучвания. — Археологически открития в България. София, 1957, с. 128 и сл.; Л. Бобчева. Археологически открития в Толбухин. Толбухин, 1969, с. 6 и сл.

[27] Т. Иванов. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. — Археология, XIII, 1, 1971, с. 23 и сл. и цит. там лит.

[28] Т. Иванов. Абритус. Водач за античния град при Разград. София, 1965, с. 30; Цв. Дремсизова. Нови данни за икономиката на Долна Мизия през римската епоха. — ИНМК, I, 1960, с. 3 и сл.

[29] В. Герасимова-Томова. Посвещение на Асклепий от село Даскалово. — МПК, 4, 1972, с. 7—10; В. Любенова. Светилище на Херос — Асклепий в кв. Даскалово — Перник. — Векове, II, 1973, кн. 4, с. 37—41.

[30] М. Оперман. За оброчните плочки на ловуващия Тракийски конник от римската епоха в България. —Археология, XII, 2, 1970, с. 19—32; Към хронологията и класификацията на паметниците на Тракийския конник от тип А. — Археология, XV,3, 1973, с. 1—14 и цит. там лит. · Г. Тончева. Об иконографии и характере фракийского Хероса из Одессоса. — Acta Philippopolitana, Studia archaeologica. Serdicae, 1963, p. 71 sqq.; Д. Овчаров. Трако-римско селище и светилище на Аполон при с. Горско Абланово, Търговищко. — Археология, XIV, 2, 1972, с. 46—55; Хр. Бююклиев. Вотивни паметници от Чаталка, Старозагорско. — МПК, 4, 1971, с. 7—13; Паметници на Хермес от Старозагорско. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 189—193; Я. Младенова. Необнародвани паметници на Хермес. — Археология, IX, 4, 1967, с. 40—48; Към култа на Зевс и Хера в нашите земи. — Археология, VIII, 3, 1966, с. 34—38; М. Станчева. Към изучаването на езическите култове в Сердика. — МПК, 2, 1967, с. 6—10.

[31] Т. Иванов. Ескус в светлината на последните проучвания, с. 124 и сл.; Die letzten Ausgrabungen des römischen und frühbyzantinischen Donau-Limes in Bulgarien, IX Congrès international des études des limes romaines .Mamaia, 1972, Bucarest, 1974.

[32] T. Ivanov. Archäologische Forschungen in Abrittus (1953—1961). — Acta antiqua Philippopolitana, Studia archeologica. Serdicae, 1963, p. 91 sq.; К. Маджаров. Късноримска перистилна сграда от Хисар. — Археология, IX, 1, 1967, с. 50—56; C. Dremsizova-Nelčinova. La villa romaine en Bulgarie. — Actes du Premier congrès international des études balkaniques..., p. 503 sqq. и цит. там лит.; D. Nikolov. Une villa rustica thrace près de Stara Zagora. — Ibidem, p. 513 sqq.; J. Mladenova. La villa romaine d'Ivajlovgrad. — Ibidem, p. 527 sqq.; M. Stančeva. Epanouissement et disparition de deux villae rusticae près de Serdica. — Ibidem, p. 535 sqq.; Д. Овчаров. Вила рустика до с. Могилец, Търговищко. — Археология, XI, 1, 1969, с. 26 и сл.

[33] Б. Султов. Один ремесленный центр в Нижней Мезии. — Actes du Premier congrès international des études balkaniques... p. 479 sqq.; Новооткрит керамичен център при с. Хотница от

римската и старобългарската епоха. — Археология, XI, 4, 1969, с. 12 и сл.; Глинени кадилници от Бутово и Хотница. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 177—182; Вж. Т. Иванов. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха в България (1944—1964). — Археология, VI. 3, 1964, с. 45, бел. 3 и цит. там лит.

[34] М. Чичикова. Антични лампи с марки от Одесос. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. София, 1961, с. 311 и сл.

[35] Т. Иванов. Проучвания... с. 45, бел. 3 и цит. там лит.; Д. Митова-Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. — Археология, VIII, 1, 1966, с. 38 и сл.; В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. — Археология, VIII, 1, 1966, с. 46 и сл.; Зл. Морфова. Римски частни и императорски тухли и керемиди с печати от Североизточна България. — Археология, XIII, 3, 1971, с. 25 и сл.; Римски частни и императорски тухли с печат от Дунавското и Черноморското крайбрежие. — Археология, XII, 3, 1970, с. 33 и сл.

[36] Al. Dimitrova. Beitrag sur Geschichte Kaules und Thrakiens in der Römerzeit. — Thracia, II, 1974, p. 135—146.

[37] Й. Атанасова. Два новооткрити скулптурни паметника от с. Арчар, Видинско. — Археология, VI, 1, 1964, с. 27 и сл.; Л. Огненова-Маринова. Две бронзови статуйки — реплики на творби на Лизип. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 127 и сл.; Й. Атанасова. Новооткрит бронзов римски портрет във Видин. — Археология, V, 1, 1963, с. 13 и сл.

[38] Л. Мънзова. Недовършени антични скулптури в Археологическия музей в София. — Археология, IX, 2, 1967, с. 50 и сл.

[39] Т. Герасимов. Антични саркофази от Одесос. — ИНМВ, V (XX), 1969, с. 49 и сл.

[40] Й. Атанасова. Нов паметник на надгробната пластика от Рациария. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 141 и сл.

[41] Л. Огненова. Сребърни съдове от деценалията на император Лициний. — ИАИ, XIX, 1955, с. 233 и сл.; Д. Аладжов. Нови находки от деценалията на император Лициний. — Археология, III, 1, 1961, с. 47 и сл.; Т. Иванов. Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на деценалията на император Лициний. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 225 и сл.

[42] Й. Юрукова. Сребърни слитъци и съд от Констанций II. — Археология, XV, 4, 1973, с. 50 и сл.

[43] Т. Иванов. Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от Българи .— Археология, XIV, 4, 1972, с. 9 и сл. и цит. там лит.

[44] Ал. Димитрова. Гемм-амулети с гностически изображения. — Археология, X, 3, 1968, с. 24 и сл.; Камеи с женски портретни изображения от първата половина на II в. на н. е. — Археология, XI, 2, 1969, с. 43 и сл.; Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 239 и сл.; Грили от Националния археологически музей в София. — Археология, XIV, 1, 1972, с. 39 и сл.; Т. Ковачева. Погребение от гр. Плевен (III в.). — Археология, XV, 3, 1973, с. 49 и сл., обр.1.

[45] Л. Гетов. Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха(I—IV в.). — Археология, XII, 1, 1970, с. 1 и сл. и цит. там богата литература; Погребални обичаи и гробни съоръжения в българските земи през римската епоха (I—IV в). — Кандидатска дисертация. София, 1970; Г. Цанова и Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорско. — Археология, XI, 4, 1969, с. 29 и сл.; Л. Гетов. Тракоримски могилни погребения от Казанлъшко. — Археология, XI, 1, 1969, с. 36 и сл.; Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско. — Археология, IX, 1, 1967, с. 19 и сл.; Разкопки на могилния некропол при Чаталка през 1967 г. — Археология, XII, 2, 1970, с. 52 и сл.; Я. Младенова. Надгробната могила при Ивайловград. — Археология, XIII, 4, 1971, с. 38 и сл. V. Najdenova. Une nécropole thrace de l'époque romaine dans les Rhodopes. — Thracia, I, 1972, p. 145 sqq.; Е. Бацова-Костова. Нови данни за римския некропол в Сливен. — Археология, XII, 3, 1970, с. 22 и сл.; М. Лазаров. Некропол от IV в. на н. е. в Бургас. — Археология, IX, 4, 1967, с. 48 и сл.; Римски гробове от Созопол. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 153 и сл.; М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. — ИВАД, VIII, 1951, с. 91 и сл.; Гробни находки във Варна и Варненско. — ИНМВ, IV (XIX), 1968, с. 217 и сл.; Ат. Милчев и Д. Пеков. Новооткрити находки от Михайловград (Монтана).—Археология, VII, 3, 1965, с. 43 и сл.; Ат. Милчев и Тр. Филипов. Новооткрити римски гробници в гр. Лом. — Археология, VIII, 3, 1966, с. 16 и сл.; Т. Ковачева. Новооткрити гробове от Ескус. — Археология, X, 4, 1968, с. 67 и сл.; В. Вълов. Антични некрополи в Свищовско. — Археология, VII, 1, 1965, с. 27 и сл.; Е в. Генова. Фигурен съд от с. Байкал, Плевенски окръг. — Археология, XI, 4, 1969, с. 54 и сл.; Д. Митова-Джонова. Глинени урни с изображение на човешко лице от Мизия. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 203 и сл. и цит. там лит.

[46] И. Венедиков. Тракийската колесница. София, 1961; Д. Николов. Тракийски колесници край Стара Загора. — Археология, III, 3, 1961, с. 13 и сл.; Г. Цанова и Л. Гетов. Могилни погребения от с. Тулово, Старозагорско. — Археология, XI, 4, 1969, с. 29 и сл.; Л. Слокоска. Новооткрита тракийска колесница в Кюстендил. — МПК, 4, 1970, с. 7 и сл.; К. Жуглев. Тракийска колесница от с. Дебрен, Гоцеделчевско. — МПК, 3, 1968, с. 17.

[47] И. Венедиков. Новооткрито тракийско могилно погребение във Враца. — Археология, VIII, 1, 1966, с. 7 и сл.

[48] D. Ovčarov. A thracian Physician. — Medico-biologic Information. Sofia, 4, 1971, p. 31—33; О нали ии Heroon ов в древне і Фракии — Thracia, I, 1974, p. 345—352; Скулптурен портрет от римската епоха в Търговишкия музей. — МПК, 4, 1967, с. 17 и сл.

[49] T. Ivanov. Über die Kontinuität der thrakischen Kultur... p. 169 и цит. там лит.

[50] Л. Гетов и Ж. Попов. Гробни находки от Ямболско. — Археология, XIV, 3, 1972, с. 51, обр. 21. Авторите не определят предназначението на инструмента. За тълкуването като клещи за кастриране във ветеринарната медицина вж. Alfons Kalling. Römische Kastrierzangen. — Archaologische Korrespondenzblatt, Heft 3, 1973, Mainz, p. 353 sqq.

[51] Г. Тончева. Сюжетът „погребално угощение" върху паметници от Одесос. — Археология, III, 4, 1961, с. 18 и сл.; Хронологическо развитие на плочите с „погребално угощение" от Одесос. — Археология, VI, 4, 1964, с. 37 и сл. и цит. там литература.

[52] T. Ivanov. Über die Kontinuität der thrakischen Kultur... p. 178 и цит. там лит.

Réalisations dans le domaine de l'archéologie romaine en Bulgarie de 1944 à 1974

T. IVANOV

(Résumé)

Au cours des derniers trente ans l'archéologie bulgare a fait d'importants progrès dans l'étude de la culture et des arts sous la domination romaine en Mésie supérieure et inférieure, en Thrace et en Macédoine. On a étudié l'urbanisme, l'alimentation en eau, les canalisations, l'architecture civile et publique des villes romaines, les camps militaires et les marchés. On a découvert des parties importantes des villes: Oescus, Novae, Abritus, Odessos, Serdica, Pautalia, Philippopolis, Dioclétianopolis, Augusta Trajana et dernièrement aussi de Cabyle. On a établi les principes de base qui régissent le plan d'urbanisme, l'emplacement des forums dans les villes (Serdica, Pautalia, Philippopolis, Augusta Traiana, Oescus, Novae, Abritus et autres) on a fouillé et étudié des édifices municipaux (conseils municipaux — buleuterions, basiliques, etc.), des amphithéâtres (Marcianopolis) de nombreux thermes et bains (Odessos, Augusta Traiana), des édifices du culte (le temple de Fortuna à Oescus, le sanctuaire d'Asclépios près du village Daskalovo, région de Pernik), des villae rusticae (Ivailovgrad, Čatalka, Madara etc.).

De grandes réalisations ont été obtenues dans l'étude des centres artisanaux (céramique, sculpture et autres) lors des fouilles près du village Butovo, du village Hotnica, Pavlikeni, région de Tărnovo etc., des habitations des villes et hors des villes, des villas, de l'aspect architectural tant extérieur qu' intérieur, des mosaïques de pavement, revêtements de marbre etc.

Ainsi on a pu faire des études poussées sur la religion à l'époque romaine et plus spécialement sur les rites funéraires, le mobilier et l'inventaire funéraire. Le nombre des chars découverts enfouis près des tombes en Thrace et en Mésie inférieure sous la domination romaine a augmenté (dans les environs d'Augusta Traiana on a trouvé cinq chars et onze chevaux du IIe—IIIe s.).

La mosaïque sur le sol d'un édifice public d'Oescus nous a permis de connaître une comédie inconnue de Ménandre, dont l'existence a été confirmée plus tard par un fragment de papyrus d'Oxyrhynchus.

L'immense matériel archéologique qui s'est amassé sera classé et soigneusement étudié afin de mettre en lumière la vie et la culture des provinces romaines.

Проучванията на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944—1974)

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

В годините, предшествуващи народната победа на 9 септември 1944 г., паметниците на ранновизантийската култура по нашите земи бяха слабо изучени. През последните 30 години започна активното издирване, разкопаване, систематизиране и обнародване на находки, отнасящи се към този период.[1] За насочването на археологическата наука към проблемите на късната античност и ранновизантийската епоха спомогна проведената в 1948 г. дискусия за състоянието и задачите на българската археология. В приетата на дискусията резолюция задачите в тази насока бяха формулирани така: „Да се проучи археологически материалната култура на късната антична епоха до идването на славяните и прабългарите с оглед да се посочи културното наследство, заварено в нашите земи от славяните и прабългарите, и как те са го възприели, запазили и трансформирали."[2]

От десетина години проучванията на ранновизантийските паметници се водят на значително по-широк фронт, като вниманието все повече се насочва към изследването на цели комплекси (градове, крепости) или опреде-

лени области на материалното производство или изкуството с оглед да се получи, колкото се може, по-цялостна картина на материалната култура по нашите земи, предшествуваща изграждането на българската държава. Това засилено внимание се изрази както в публикуването на обобщаващи статии и студии, така и в разработката на дисертационни теми, посветени на такива въпроси като състоянието на късноантичния град, развитието на култовата ранновизантийска архитектура, изграждането на укрепителната система на Византийската империя; изследването на отделни комплекси от паметници, като напр. ранновизантийската строителна и битова керамика, изучаването на късноантичните традиции в българското ранносредновековно занаятчийско производство. Насочването към проблемите на късната античност и ранновизантийската епоха пролича добре на I конгрес на Българското историческо дружество през 1970 г. и особено на конференцията, посветена на прехода от античност към средновековие, проведена в София през март 1972 г.[3]

Един от възловите въпроси в общата проблематика на ранновизантийските изследвания е този за характера и устройството на ранната византийска укрепителна система, за принципите на нейното изграждане като цяло и на всяка отделна крепост в частност. През V—VI в. във връзка със зачестилите варварски нашествия от север византийската власт обръща сериозно внимание за укрепяване на граничните области. На Балканския полуостров от Дунав до Константинопол била създадена широка отбранителна зона, основната цел на която се състояла в преграждането на пътя на варварите към столицата. Тази зона обединявала няколко преградни линии: дунавска, старопланинска и странджанско-родопска, към които трябва да се прибави и укрепената черноморска крайбрежна ивица. В своята цялост тази отбранителна система се състояла от старите римски кастели, от новопостроени крепости и от големите и добре укрепени градски центрове във вътрешността (обр. 1).

От първостепенно значение за изучаване на традиционната отбранителна линия на Балканите — река Дунав и за установяване на приемствеността в живота на крайречните кастели през римската и ранновизантийската епоха са дългогодишните и задълбочени проучвания в Нове (край Свищов)[4], Ятрус (при с. Кривина, Русенско)[5], Ескус (до с. Гиген, Плевенско)[6], Дуросторум (Силистра)[7], както и на някои укрепени пунктове между Дунава и Стара планина: Абритус (до Разград)[8], античната крепост до с. Войвода[9], Шуменско, и др. Стана ясно, че византийската власт продължила да полага грижи за поддържане на крепостните съоръжения, да ги поправя и обновява. Същевременно обаче голямо внимание било отделено за изграждането на старопланинската отбранителна система. За разлика от дунавската тя е почти изцяло дело на ранновизантийската фортификационна теория и практика. Това показаха разкопките на редица крепости по северните склонове на Стара планина: Провадия, гара Разделна, Варненско, Шумен[10], Търговище, с. Долна Кабда[11], Търговищко, В. Търново[12], Берковица и много други. Проучени бяха голям брой крепости по черноморското крайбрежие: Калиакра[13], Тауклиман[14] (Русалка), Каварна[15], Балчик, с. Шкорпиловци, Варненско, Варна и особено крепостната система на Месамбрия[16] (Несебър). Те оформят една укрепена линия, която с право може да се нарече Черноморски лимес на империята. Стана ясно, че за разлика от римската епоха сега основен тип крепост е тази, построена на високи и стръмни хълмове или на вдадени в морето стръмни носове. Тези крепости били заобиколени от всички или само от няколко страни от крепостни стени. Ранновизантийските укрепления не се съобразявали с класическите канони на планировка, а с характера и спецификата на местността и правилното използуване на нейните преимущества. Това обаче не е белег на упадък, а показва тенденциите на по-нататъшното развитие към характерната за средновековието феодална крепост. Именно това даде основание още преди няколко десетилетия Шарл Дил да нарече ранновизантийската фортификация преходна между античната и средновековната.[17]

Много важно място в изучаването на укрепителното дело през разглежданата епоха заемат разкопките на крепостните стени на значителен брой големи римски градове във вътрешността на провинциите на Балканския полуостров: Сердика (София), Филипопол (Пловдов), Августа Траяна (Стара Загора)[18] и др. Повечето от тях били построени още в годините, предшествуващи римското завоевание, а след това претърпяват редица преустройства. Определянето на характера и специфичните черти на строителство през всяка историческа епоха допринесоха същест-

1

● *Обр. 1. Портата на Месемврия (Несебър).*
Fig. 1. La porte de Mesembria (Nessèbre)

вено както за уточняването на относителната и абсолютната хронология на укрепителните съоръжения, така и за развитието на самите градове. Въз основа на получените от разкопките данни бяха установени различните начини на градеж, беше сложено началото за изучаване на строителната техника и строителните материали, характерни за ранновизантийската епоха.[19] Внимателният анализ на използуваните по това време форми на крепостни елементи даде възможност да се покаже, че едно от характерните нововъведения в отбраната е появата на кули с издаден навън остър ръб (триъгълни и петоъгълни), което е било обусловено от развитието на обсадната техника и необходимостта да се заздрави защитата.[20] Едновременно с това византийските строители пристъпват към удвояването на линията на крепостната отбрана чрез изграждането на предни стени (протейхизми), което правело отбраната по-активна и е характерно за времето след изграждането на цариградските теодосиеви стени, т. е. след началото на V в.[21] В други случаи, когато било невъзможно извършването на нови крепостни строежи, старите зидове и кули били приспособявани към новите изисквания на отбраната. Най-често това ставало, като били удвоявани зидовете, когато били надстроявани във височина или когато бил прегражден достъпът в крепостта посредством зазиждането или стесняването на съществуващите по стените отвори (порти и потерни).[22]

Извършените в последните години проучвания показаха, че независимо от нарушаването на античните принципи ранновизантийското фортификационно изкуство представлява голяма крачка напред в цялостното развитие на военното изкуство. Подчинявайки се на новите изисквания, то постепенно и последователно изработва свои правила, съобразени с условията на зараждащия се феодален строй.

Важен проблем в проучванията на ранновизантийската култура в българските земи е изследването на градоустройството и архитектурата. В тази насока бяха направени из-

вестни опити за обобщаване на открития досега материал.[23] Поради все още ограничените веществени останки пълната картина на ранновизантийското градоустройство не може да се очертае. Както изглежда, там, където животът е продължил върху територията на по-ранни градски центрове (Сердика, Филипопол, Августа Траяна, Ятрус и др.), настъпват съществени промени в плана и силуета на населените места. Новите сгради се изграждат върху останките от по-старите, затварят се улици, често пъти се строи направо върху тротоарите и уличните платна, което е явно свидетелство, че те не са били използувани пълноценно. В Августа Траяна, където през VI в. отново разцъфтява живот след опустошителните хунски нашествия в средата на V в., някои от старите постройки били разчистени, надстроени или преизползувани. На други подовете били издигнати значително по-високо над затрупаните с рушевини по-ранни подове. Така напр. една подова мозайка от VI в., открита на бул. Гр. Игнатиев, лежи над по-стар мозаичен под. Последните проучвания на обширния площад до новооткритата западна порта на града показаха, че основите на жилищата от VI в., изградени от камък на кал, лежат направо върху плочите на площада, долепени са до монументалните амфитеатрални строежи.[24] Подобно е състоянието и в други римски градове, като Германия, Абритус, Сердика, Ескус и пр.[25]

Ранновизантийското жилищно строителство се е отличавало с твърде опростените планове и конструкции на сградите. В Ятрус, където строителството през тази епоха е било извършено в един кратък срок от няколко десетилетия на VI в., доминиращ план е бил този на едностайното жилище, пристроено към старите масивни стени на разрушените антични сгради. Помещенията били подредени верижно, често пъти около вътрешен двор с четириъгълен план. Някои от тях имали и втори етаж.[26] Едностайни, рядко двустайни или многостайни били жилищата в Шуменската крепост, част от които били долепени до крепостната стена. Входовете им били тесни — 0,80—1 м.[27] Посложен е планът на две жилища от VI в. в Августа Траяна. При изграждането на първото от тях била използувана само външната стена на една сграда от IV в., а вътрешното разпределение било извършено в VI в. Този дом имал вътрешна градина, стопански двор, малък басейн (писцина), а от изток до него били долепени по-малки помещения — магазини. Цялата сграда излизала на четири улици, т.е. заемала една цяла инсула на града. Другото жилище било също с вътрешен двор и складово помещение с вкопани в земята долиуми. От разкопките при Мадара е известна още една постройка, определена като склад за храни, който обслужвал защитниците на крепостта на Мадарското плато. Тя имала почти квадратен план и в нея били открити голямо количество долиуми, в които се съхранявали зърнени храни.[28]

При изграждането на ранновизантийските градове и крепости са се съблюдавали известни правила. Запазен е един трактат от VI в., в който се изреждат изискванията за разполагането на жилищните помещения, стопанските сгради, работилници, складове, отходни места и др.[29] Проучванията у нас показват обаче, че тези норми почти никога не били спазвани. Сградите са строени без особен порядък една спрямо друга, улиците между тях са криви, често пъти стръмни и доста тесни (в Ятрус — 2,30 м, в Шуменската крепост, Долна Кабда, Търговище и другаде около 1,5 —2 м, а на места били отделени помежду си само от двадесетина сантиметра) (обр. 2). Уличната настилка била калдаръм от дребни камъни, речни или плочести. Много често жилищата са долепвани до крепостната стена, нарушение на основното правило от античността (pomerium), според което от вътрешната страна на стената трябвало да има достатъчно широка за маневриране на защитниците улица (обр. 3).

Строителната техника през ранновизантийската епоха продължавала да следва античните традиции. Представителните сгради (най-вече базилики), както и крепостните стени били строени здраво от добре обработени камъни и хоросан, в който били влагани късчета счукана тухла или керемида. Продължава да се прилага смесеният градеж, който през тази епоха получава по-нататъшното си развитие.[30] Обикновените жилищни сгради били строени от необработени или грубо обработени камъни на кална спойка, с плитки основи, заложени най-често в пластовете рушевини. Обикновено явление било използването на сполии. В Августа Траяна масово били вграждани в стените архитектурни детайли (колони, бази, капители).[31] Много често суперструкцията била надстроявана от кирпичи, споени с глина (Ятрус, Шуменска крепост, Войвода, Крумово кале до Търговище). Наблюденията в Ятрус по-

казват, че отгоре сградите са имали покриви от масивни греди, а върху тях — дебела глинена замазка и големи извити керемиди — тегули.

С много оскъдни данни археологическата наука разполага за устройството на ранновизантийското село. Известна светлина беше хвърлена с проучванията в околностите на Сердика. След разрушаването на късноантичните вили (селата Обеля, Филиповци и особено на тази в кв. Ст. Караджа, София) останките от техните зидове били използувани през IV—V в. от ново население, което внесло значителни изменения в плановете и конструкциите.[32] Старите помещения били преградени с леки зидове с основи от камък на кал, а нагоре вероятно имали стени от плет, измазан с кал. Подовете им били направени от фрагменти тухли и керемиди, набити в земята. Новите жилища се ограждали от неправилни дворни огради, в дворовете имало калдъръмени пътеки и пещи, изградени на открито от късове тухли. Очевидно тези нови обитатели, по положение дребни собственици, били свободни селяни, може би от тракийски произход. Приблизително такава картина се открива пред изследвача при късноантичната вила при Чаталка, Старозагорско.[33] Върху нейните развалини в края на IV и през първата половина на V в. се настанява свободно селско население. То строи с материали, взети от старите сгради, малки едностайни жилища. Намерените в тях материали показват, че това са били дребни производители, станали собственици на неголеми късове от бившите едри поземлени владения, които по това време очевидно престават да съществуват. По такъв начин археологическите изследвания в района на София, при с. Мадара и при Чаталка дадоха

● *Обр. 2. Аерофотоснимка на Шуменската крепост.*
Fig. 2. Vue aérienne de la forteresse de Šumen

2

3

● *Обр. 3. Жилища, долепени до крепостната стена в крепостта до с. Любеново, Хасковски окръг.*
Fig. 3. Habitations accolées au mur d'enceinte de la forteresse près du village Ljubenovo, dép. de Hascovo

нагледни и убедителни данни за изясняване на някои обществено-икономически изменения в балканските провинции на Византия, започнали през V в. и продължили интензивно в следващите столетия.

Пряко свързан със задачите на градското строителство е въпросът за производството на строителна керамика. Намираните в почти всички по-значителни строежи тухли и керемиди, а най-вече проучените в последните години керамични пещи и направеният анализ на техните форми и конструктивни особености показват, че рановизантийската епоха продължава и доразвива традициите на античността. Четирите пещи до Сливен са били вкопани в земята и иззидани с квадратни тухли.[34] Скарата им е поддържана от два свода, лежащи върху обща централна подпорна стена. Пещта от с. Драгановец, Търговищко, има само един подпорен стълб, изграден от кирпичи.[35] Една част от пещите на Нове са с подпори, а друга без подпора за скарата.[36] Горните камери на всички познати пещи обикновено били открити отгоре, имали правоъгълен или квадратен план. В тях била подреждана подготвената за изпичане продукция. Някои наблюдения в Нове показват, че в пещите били изпичани само керемиди, а тухлите — в големи коптори, от които при разкопките били открити петна от изгоряла пръст. В останалите пещи обаче е установено изпичането както на керемиди, така и на тухли.

Изследванията на керамичната продукция и по-специално на тази от Североизточна България установяват, че през IV—VI в.

северно от Балкана е имало значително производство на тухли и керемиди.[37] Те били изработвани предимно в големи частни работилници. Намирането на серии от разноформатни тухли е свидетелство за наличието на предприятия с голям капацитет. Широко е и разпространението на тухли с определени видове печати върху значителни територии: Dionisis, Dules и др.[38] Публикуваните два монограмни печата от развалините на крепостната стена в Сердика представляват имената на някои градски магистрати от IV—VI в. или имената на едри производители на тухли.[39] Техниката на керамично производство също се запазва, запазват се и формите на керемидите-тегули и имбрици, които се различават от тези на предидущата епоха само по някои по-характерни профили.

Масовото производство и употреба на строителна керамика показват определено, че въпреки силните варварски нашествия от IV—VI в. икономиката не запада, развива се значителен и интензивен стопански живот.

Към градоустройствените проблеми на ранновизантийския град стои въпросът за състоянието на водопроводната и канализационна мрежа. Няма съмнение, че нашествията през V и особено тези от VI и VII в. допринасят за нейното влошаване поради причинените всеобщи разрушения. Византийската власт се стараела да поддържа в изправност съоръженията и за това свидетелствува един надпис, намерен в центъра на София през 1952 г., в който се съобщава за поправка на сердикийския водопровод по времето на Тиберий Константин (578—582).[40] През V—VI в. строителната и заздравителната дейност се провеждала под надзора на наместниците на провинциите или по поръчение на самия император.[41] Това, разбира се, е било валидно за големите градове като Сердика, Аугуста Траяна (където археологическите данни показват, че античната канализационна система продължила да бъде използувана и през ранновизантийската епоха), Филипопол, Нове и др. В края на ранновизантийския период (VII в.) във връзка с общото западане на строителната дейност в Скития, Мизия и други гранични провинции престават да се полагат грижи за изграждането на нови и поддържането на стари монументални водопроводи и канали. Вместо тях се изграждали масово малки зидани или глинени тръбопроводи.[42]

На базата на оскъдния наличен материал през последните години бяха публикувани няколко обобщителни изследвания.[43] Установено беше, че при строежа на водопроводи през ранновизантийската епоха са спазвани античните градивни техники. Те са били зидани, оловни или глинени, а по отношение на формата са от различни типове. С доста голяма увереност може да се твърди, че докато ранните зидани водопроводни улеи са имали U-образно или V-образно сечение, тези през IV—VI в. са с крушовидни профили. За свързка между отделните тръби в глинените водопроводи била използувана специална смес (malta) от вар, гипс и дървено масло, докато през IV—V в. е употребявана хидравлична връзка с розов цвят (хоросан с примесен в него прах от счукана тухла). Самите тръби от IV—VI в. имат жълт или кафяв цвят и набраздена напречно повърхност.

От своя страна градските канали (главни и второстепенни) са били зидани и измазвани. Във връзка с общото повдигане на нивото на улиците през ранновизантийската епоха вследствие на натрупванията от рушевини били изграждани шахти по улиците, които отвеждали повърхностните води към старите улични канали от римската епоха (Аугуста Траяна).

Направените изследвания показват една непрекъсната традиция по нашите земи, която може да се проследи още от предримската епоха и която продължава и след създаването на българската държава. Изтъква се, че през ранновизантийската епоха водоснабдяването и канализацията на градовете са били добре развити. Същото се отнася и до употребата на хипокаустната система.[44] Засега е трудно да се разграничат и хронологически подредят известните у нас паметници, тъй като хипокаустното устройство е твърде консервантивно и бавно се е изменяло. Обаче вън от съмнение е, че хипокаустът е бил използуван през вековете, предшествуващи създаването на българската държава, и е оказал пряко влияние на раннобългарските строителни концепции. Засега може да се определи една особеност, която се състои в това, че глинените тръби — подпори на суспензурите се използуват предимно в I—III в. и по-късно се срещат рядко. През късноримската и особено през ранновизантийската епоха се прилагат колонките от квадратни или правоъгълни тухли.

Може да се смята, че от монументалните архитектурни паметници на ранновизантийската епоха най-детайлно и задълбочено е проучена култовата архитектура и най-вече

ранновизантийската базилика. Това се дължи на факта, че през тази епоха те са били строени масово със стабилен градеж и качествени материали, върху дълбоки основи и с дебели стени, поради което останките им са запазени значително по-добре от тези на другите постройки. В последните няколко десетилетия бяха проучени и обнародвани голям брой базилики.[45] По своя план и силует те се отнасят както към ранния тип еднокорабна и едноабсидна базилика, датирани обикновено в края на IV и през V в. (най-ранната църква на Шуменската крепост, първата църква от Ятрус, първия период на базиликата в очертанията на аула при с. Цар Крум, Шуменско, базиликата от с. Любеново, Хасковско, едната от базиликите до източната крепостна стена на Сердика, базилика 1 от крепостта Крумово кале до Търговище, базиликата в Пернишката крепост и др.)[46], така и към големите трикорабни, едноабсидни или триабсидни базилики, някои от които снабдени с баптистерии, датирани в края на V и през VI в. (голямата базилика в Шуменска крепост, базилика 2 в Крумово кале, няколко Хисарски базилики, втората базилика от Ятрус, втората базилика до източната крепостна стена на Сердика, втората базилика от с. Цар Крум и мн. др.)[47]. В Хисар е проучен и малък параклис (вътр. разм. 3, 55 2, 25 м), еднокорабен и едноабсиден, долепен до източната стена на крепостта и кула 29, за който се предполага, че е от V—VI в. и че е свързан с един от некрополите на града.[48] Само два кораба и една полукръгла абсида е имала базиликата от с. Каменица, Пирдопско, която се датира от VI в.[49] Църквата е долепена до ограден зид, което навежда на мисълта, че е принадлежала към манастирски комплекс. В последно време бяха публикувани резултатите от проучванията на базиликите под дворцовите сгради от Второто българско царство на Царевец (Търново).[50] Изясни се, че там първоначално е имало еднокорабна едноабсидна ранновизантийска базилика, върху която в VI в. е била построена друга с три кораба и също така една абсида (отвън петстранна). И двете църкви са били свързани със значителни по размери сгради от север и юг, които се тълкуват като помещения, обслужващи църковния клир на едно значително епископско седалище.

Трябва да се отбележи, че върху някои от ранновизантийските базилики в епохата на Първото българско царство отново възникват църкви, което е белег на приемственост (Созопол, Шумен, Перник и пр.).[51] Важен принос за изучаването на ранновизантийското църковно строителство имат комплексните проучвания в Родопите, при които бяха открити и обнародвани много ранновизантийски базилики — еднокорабни (с. Костандово) или трикорабни (с. Ракитово).[52] Освен това в последните години бяха извършени нови наблюдения върху някои публикувани отдавна много важни за науката църковни паметници. Въз основа на някои особености в плана и градежа на Старата митрополия в Несебър беше направен опит да се прецизира нейната датировка, а анализът на градежа и конструктивните идеи, вложени в църквата при с. Голямо Белово, Пазарджишко, дават основание да се предполага, че тя е била замислена като укрепена култова сграда, но в процеса на изграждането се е превърнала в трикорабна базилика с леко повдигнат среден кораб, но без характерните странични прозорчета над покривите на страничните кораби.[53]

Добитият богат материал даде възможност да бъдат направени важни обобщения и заключения за характера и мястото на ранновизантийските базилики по нашите земи в общата схема на старохристиянското култово строителство. Подробният анализ на отделните елементи на базиликата (напр. на баптистериите)[54], на градивната техника и материали, на регионалните и хронологическите особености показа, че в българските земи през ранновизантийската епоха има възходяща строителна активност от IV към VI в., като най-много базилики се строят през VI в.[55] Заедно с това бяха подчертани и изтъкнати особеностите и отличителните черти, които отделят ранните базилики в българските земи от тези в съседните страни, и същевременно общото в тях. Базиликите от Балканския полуостров през IV—VI в. имат твърде близки конструктивни и архитектурни белези, а се отличават помежду си само с някои особености в планировката.[56] Това даде основание да се говори за наличието на „балканска строителна школа“ в областта на култовото строителство, за творческо развитие, а не застиналост на този тип сгради (обр. 4).

Твърде ограничени и случайни бяха през последните години проучванията на ранно-християнските некрополи. Както се вижда, в повечето случаи те са възникнали през късноримската епоха и продължават да съ-

4

● *Обр. 4. Писцина в баптистерия на базиликата в Крумово кале до Търговище. Fig. 4. Piscine dans le baptistère de la basilique de Krumovo kale près de Tărgovište*

ществуват и през V—VI в. Голяма част от тях престават да се използуват по време на силните варварски нашествия през средата на V в.[57] Разкритите значителен брой зидани гробници (с. Бистрица, Софийско, гр. Самдански, с. Горна Бешовица, Врачанско, Девня, Варна, с. Шкорпиловци, Варненско, Калиакра и др.)[58] представляват малки правоъгълни камери, някои от които са имали плоско покритие, а други са били засводени. Изграждани са от камък или тухли на хоросанова спойка, а сводовете им само от тухли. Изключение прави гробницата от нос Калиакра, която има каменен полуцилиндричен свод. Гробничната украса е била съвсем бедна и се е състояла от едноцветна мазилка и оскъдни рисувани или врязани орнаменти (цветя, хризми и пр.). Към ранните гробници трябва да се прибавят и проучените няколко скални гробници при Провадия, които представляват скромни камери, изрязани в скалата.[59] Интересно е да се отбележи, че те, както и останалите зидани гробници, се отнасят към самия край на IV и през първата половина на V в. Гробници от VI в. досега не са отбелязани, което показва, че може би в това време тяхното изграждане е било прекратено или съвсем рядко и спорадично.

Най-масовият материал от разкопаването на ранновизантийските обекти е керамиката. Тя насища гъсто пластовете от V до VII в. в почти всички градове, крепости и селища, където през този период е имало интензивен живот. От особено важно значение са многослойните обекти като Нове, Ятрус, Войвода, Мадара, Кривина и др., където може да бъде проследено хронологичното развитие на формите и техниката на керамиката от късноримската епоха и настъпилите след това изменения.

В общи черти ранновизантийската керамика продължава развитието на късноримската.[60] Една от най-разпространените форми на съд е гърнето, което има заоблено сферично тяло, плоско дъно и профилирано устие, най-често с плосък ръб. Снабдено е с една или две присплеснати дръжки, като особено характерна става осуканата дръжка.

Има много оскъдна украса, състояща се в повечето случаи от една или две врязани линии върху плещите на съда. Изработвано е било от немного добре пречистена глина и след изпичането си е получавало сив или сивочер цвят, по-рядко светло- или тъмнокафяв. През тази епоха се срещат чашки с цилиндрично тяло, паници с плоско дъно или върху малко столче и плосък широк ръб на устието, похлупаци с конусовидна форма и една цилиндрична или пъпчеста дръжка, ойнохоета и др. Сред керамичната продукция се срещат много лампи, които в сравнение с предидущата епоха са твърде груби и с тежки пропорции. По тях липсва богатата пластична украса на античната епоха и най-често имат пъпковидни изпъкнали или геометрични врязани орнаменти, а в някои случаи дръжката им е оформена като кръст.

Безспорно значителен интерес представляват ранновизантийските амфори, които в повечето случаи преобладават сред керамиката. Освен в културните пластове на проучваните селища амфори, и то добре запазени, бяха намерени при подводните проучвания край бреговете на Черно море. Повече от 200 цели и фрагментирани амфори бяха извадени при старото пристанище на Каварна и в м. Карантината при Варна. Върху една от тях има кръстовиден печат и гръцки надпис. Голямо количество амфори, каменни котви и останки от корабен товар с керемиди от потънал кораб бяха извадени край Поморие.[61] Една серия от амфори бе публикувана от разкопките в Ятрус,[62] от музея във Варна (амфори с надпис от V—VI в.)[63] и от редица други находища. Въз основа на обилния материал от балканските провинции, както и от други райони на Византийската империя бяха направени някои интересни наблюдения върху тяхната технология, типология и хронологическо развитие, като бяха групирани в двадесет основни групи на базата на тяхната форма и отчасти състав, обработка и цвят на използуваната глина. [64] Очертано бе едно разнообразие на формите и бе изтъкната отличителната черта на ранновизантийската амфора: набраздена външна повърхност на тялото, небрежна изработка, нестандартни размери на съдовете от един и същи тип. Интересен е изводът, че тенденцията на развитие на ранновизантийската амфора води до намаляване на нейната височина за сметка на ширината ѝ или, с други думи, докато в началото на епохата преобладават издължените, цилиндрични и вретеновидни амфори, към нейния край основен и най-разпространен тип стават големите дебелостенни заоблени или цилиндрични съдове.

Рановизантийското изкуство в балканските провинции на империята е проучено недостатъчно. През последните години разкопките прибавиха твърде малко към известните от по-рано стенописи от гробниците на некропола на Сердика. Откритата под централния кораб на базиликата при с. Шкорпиловци гробница е покрита със светлосиня боя по свода и люнета на западната страна, докато стените са в светла охра.[65] Една зелена ивица разделя различно оцветените плоскости, които символизират небето и земята. Върху свода и люнета са нарисувани по един кръст, вписан в окръжност. Подобна опростена украса имат гробниците от Джанавара при Варна, Марцианополис и др. Изградената от тухли гробница в Сандански не е била измазана изцяло отвътре, а само на определени места и върху хоросановата мазилка са нарисувани кръстове, оградени с по две клончета.[66] Върху измазаните с хоросан стени на гробницата при с. Бистрица, Софийско, има също така слаби следи от стенописи.[67] По-различна била украсата в гробницата на Марцианополис, върху мазилката на която били прокарани прави пресичащи се линии, имитиращи квадров градеж или мраморна облицовка.[68] В откритата неотдавна и още непубликувана гробница при с. Осеново, Варненско, макар и доста повредени, са се запазили рисунки, изобразяващи човешки фигури, образи на светци, силуети на църковни сгради, орнаментални мотиви и др., а върху свода — обсипано със звезди небе. Предварителната датировка на този паметник — края на IV или началото на V в. — го поставя в числото на ранносредновековните, а съвършено примитивистичният маниер на изпълнение го отделя като интересен документ за една очевидно народна тенденция в изкуството от това време.

Разкопките в Сандански и Стара Загора, сондажните проучвания до с. Шкорпиловци и на някои други места[69] показаха, че през ранновизантийската епоха продължава своето развитие изкуството на мозайката. Загубила до голяма степен свежестта на колорита и разнообразието на тематиката от предидущата епоха, тя продължила да следва декоративно-живописните насоки на античността. Мозайките били с геометрични (плетеници,

розети, квадрати, кръгове и др.), растителни (бръшлянови вейки, повлеци, цветни пъпки, плодове), животински (предимно птици) мотиви. Те били изпълнявани най-вече в opus tesselatum от керамични, мраморни или от друг материал късчета с бял, розов, син, червен, жълт цвят, полагани върху хоросанова подложка с дебелина 5—6 см.

Видно място във вътрешното оформление на сградите, предимно църковни, заемала каменната пластична украса. Релефите изобразявали религиозни сцени или библейско-евангелски персонажи, както и различни предмети и животни от християнската символика. Върху релефите, намерени при с. Осеново в развалините на църква недалеч от ранновизантийската крепост (в околностите на същото село бе открита споменатата забележителна гробница) и датирани към IV—VI в., са представени пауни, бик и съдове.[70] Тези изображения са изпълнени в плосък релеф, а между тях са надраскани с острие рисунки на елени, кучета, риби (обр. 5). Плоча с релефно изображение на два пауна и кръст между тях бе намерена в София при строежа на ЦУМ и отнесена към V в.[71]

● *Обр. 5. Каменна плоча с релефни изображения от с. Осеново, Варненски окръг. Fig. 5. Plaque en pierre avec des représentations en relief du village Osenovo, dép. de Varna*

От развалините на старохристиянска църква в с. Драгалевци, Софийско, са извадени два фрагмента от корниз и колонка, съдържащи релефни изображения на риби и птица (гълъб), а при североизточната крепостна кула на Сердика — една каменна икона с благославящ Христос, който е представен много схематично.[72] Изобщо схематизмът на изображенията е една от отличителните черти на всички познати досега каменни релефи от ранновизантийската епоха. В техническо отношение това се изразява в плоскостното третиране на фигурите, без да се подчертават излишни подробности. Това се вижда най-добре в пластичната украса на ранновизантийските капители и кемпфери, която през този период се опростява до крайна степен и основни елементи в нея стават кръста и стилизираните растителни мотиви (акант, палмета и др.).[73] Малко по-особено място в тази група паметници заема украсата върху капители от базиликата при с. Лютиброд, Софийско, които още не са обнародвани и научно интерпретирани, но се отнасят към VI в. Върху техните плоскости са изобразени различни животни (агне, бик, птици и др.), които са имали пряка връзка с раннохристиянската символика.[74]

Сред паметниците на изкуството от разглежданата епоха особено място заема една

5

реалистично изпълнена глинена мъжка главичка от неголяма фигурка.[75] Тя е намерена в развалините на късноантичната вила в кв. Ст. Караджа (София). Нейният автор е човек от народа, нешколуван в изкуството и, както се предполага, от тракийски произход. Именно в това се състои и голямото значение на тази находка, която по експресивен, донякъде натуралистичен начин ни представя един портрет — произведение на народното изкуство от първата половина на V в.

Случайна находка на златно съкровище във Варна през 1961 г. обогати науката с едно високо произведение на ранновизантийското ювелирно изкуство.[76] То се състои от златни накити: диадема, гривни, части от няколко огърлици, кръст, колании апликации. Те са изработени от злато, емайл и перли. Върху гривните са гравирани животински мотиви (птици). При изработката на отделните предмети са били приложени всички известни тогава златарски техники: филигран, гранулация, гравировка, изчукване, инкрустация. Внимателният анализ установява участието на най-малко две ателиета, като се допуска някои предмети да са изработени на местна почва, а други да са внесени от Константинопол или някой друг значителен ранновизантийски град. Като време на изработка се приема края на V и първата половина на VI в. Малко по-ранна, но близка по характер и техническо изпълнение е и една находка на златни украшения от София, датирана в края на IV или през V в.[77]

Разкопките през изминалите три десетилетия на градове и крепости от ранновизантийската епоха дадоха твърде разнообразен битов и друг материал, който е разпръснат в десетки публикации, а голяма част от него стои още необнародвана във фондовете и експозициите на музеите. Това са предмети, изработвани от кост (гребени, игли и др.), от метал (фибули, кръстове-енколпиони, железни инструменти, лампи и калъпи за лампи, свещници), каменни и други съдове, бронзови и стъклени екзагии, епиграфски паметници, огромно количество монети.[78] Въз основа на някои находки бе направен опит да се систематизират различните видове оръжие, използувано през разглежданата от нас епоха.[79]

Изучаването на ранновизантийската култура в българските земи е още в своето начало. По-голяма част от успехите в тази насока са резултат от усилията и интересите на отделни изследвачи. За по-нататъшното успешно развитие на проучванията е необходимо набелязването на точно формулирана проблематика, която да включи всички възлови и непроучени въпроси, от разрешаването на които може да се проследи обществено-икономическото, политическото и културното развитие. Между тях са: изучаването на етапите на развитие на ранновизантийската култура и изкуство, етническите съставки в тази култура и най-вече мястото на тракийския елемент, характеристики на отделните групи веществени паметници и др. Във връзка с това трябва да се определят най-подходящите за разкопаване и комплексно проучване археологически обекти. Належащо е издаването на всички намерени досега паметници и особено на тези групи, които имат решаващо значение за определяне облика на местната култура (напр. керамиката) или ще спомогнат за датиране на останалите паметници (напр. монетите, фибулите и др.). С натрупването на паметници ще стане възможно пристъпването към по-широки обобщителни изследвания и определянето на регионални или хронологични особености, а също така и на настъпилите изменения в тях, за да се отговори на крайния въпрос — какъв е бил цялостният облик на културата, която заварват през VII в. славяни и прабългари и която се включва малко или много в раннобългарската култура.

[1] Някои от резултатите от тези проучвания бяха дадени от В. Велков. Археологические находки в Болгарии относящиеся к истории Византии (публикации 1946—1956). — ВВр, XV, 1959, с. 237 и сл.; Т. Иванов. Проучвания на града през римската и ранновизантийската епоха (1944—1964). — Археология, VI, 1964, кн. 3; М. Чичикова. Приносът на музеите в изучаването на античната култура в България. — МПК, IV, 1964, кн. 3; С. Бояджиев. Състояние на изследванията върху архитектурата в Тракия и Дакия по време на римското владичество. — ИСТИГА XXV, 1973.

[2] ИАИ, XVII, 1950, с. 460.

[3] Материалите са публикувани в ИБИД, XXIX, 1974, с. 163 и сл.

[4] Редовните отчети за разкопките в Нове вж. в: ИАИ, XXVI, 1963, с. 115—140; XXVII, 1964, с. 195—235; XXVIII, 1965, с. 31—62; XXIX, 1966, с. 83—114; XXX, 1967, с. 59—100; XXXII, 1970, с. 55—89.

[5] Т. Иванов. Археологически проучвания в кастела Ятрус. — Археология, III, 1961, кн. 3, с. 18—26; Разкопки в кастела Ятрум през 1962. — Археология, V, 1963, кн. 4, с. 9—18; Die Festungsmauer des Kasttels Iatrus. — Klio, 47, 1966, p. 23—40; Римская и ранневизантийская крепость Ятрус на Дунае (НРБ). — СА, 1969, кн. 4, с. 184—199; Klio, 47, 1966.

[6] А. Фрова. Разкопки на италианската археологическа мисия в Ескус. — ИАИ, XVII, 1950, с. 34—58.

[7] Ст. Ангелова. Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 83—93.

[8] T. Ivanov. Archäologische Forschungen in Abrittus (1953—1961). — Acta antiqua Philippopolitana. Serdicae, 1963, с. р. 81—93; Укрепителната система на Абритус. — Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 18—31.

[9] А. Милчев, С. Дамянов, Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменско. — ИАИ, XXXIII, 1972.

[10] В. Антонова. Византийска и раннобългарска крепост в Шуменския Хисар. — В: Сб. Шумен-Коларовград, II, 1962.

[11] Д. Овчаров. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. — Археология, XIII, 1971, кн. 4, с. 18—31; Ранновизантийска крепост до с. Долна Кабда, Търговищко. — ИНАИМ. I, 1973, с. 106—129.

[12] Н. Ангелов, Я. Николова. Крепостни стени и крепостни съоръжения на средновековната българска столица Търново. — ИОМТ, I, 1962, 57 и сл.; Н. Ангелов. Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново. — ИОМВТ, III, 1966, с. 1 и сл. Голяма част от крепостите понастоящем е в процес на проучване и данните за тях не са обнародвани.

[13] И. Захариев, В. Владимиров. Първа укрепителна линия на нос Калиакра. —ИНВИМ, I, 1973, с. 161—181.

[14] Г. Китов. Ранновизантийска крепост в летовище „Русалка" на Черно море. — МПК, XI, 1971, кн. 3, с. 9—15.

[15] М. Мирчев, Г. Тончева, Д. И. Димитров. Бизоне-Карвуна. — ИВАД, XIII, 1962.

[16] Резултатите от разкопките на тази крепост са поместени в сб. Nessèbre, I, 1969.

[17] Recherches des Antiquités en Afrique. Paris, 1890, p. 159.

[18] С. Бояджиев. Принос към историята на крепостната стена на Сердика. — Археология, I, 1959, кн. 3—4; Л. Ботушарова. Крепостната стена на Небет тепе в Пловдив. — Археология, III, 1961, кн. 4, с. 34—40; Разкопки във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 1—11. Д. Николов. Августа Траяна—Верея (II—VI в.). — Археология, VII, 1965, кн. 3.

[19] Д. Овчаров. Археологически аспекти на българската ранносредновековна фортификация. — ВИС, XLII, 1973, кн. 1, с. 54—71; Към въпроса за ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи (V—VII в.). — ИБИД, XXIX, 1974.

[20] С. Н. Бончев. Крепостните кули с издаден остър ръб и значението им за укрепването на античните градове. — ИАИ, XXIV, 1961.

[21] Д. Овчаров. Протейхизмата в системата на ранновизантийските укрепления по нашите земи. — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 11—23.

[22] Т. Иванов. За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V—VI в.). — Археология, XV, 1973, кн. 4, с. 24—34.

[23] В. Велков. Градът в Тракия и Дакия през късната античност. С., 1969; Д. Аладжов. Късноантично строителство в нашите земи (IV—VI в.). — ВНМ. I. 1965; Т. Иванов. Градоустройството през римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, кн. 4, с. 10—29.

[24] По устни сведения на Д. Николов, за които му изказвам своята благодарност.

[25] Т. Иванов. Цит. съч., с. 18 и сл.

[26] Д. Джонова. Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. — Археология, X, 1968, кн. 3, с. 13—23.

[27] В. Антонова. Тракийското укрепено селище в източния сектор на Шуменската крепост. — Археология, XV, 1973, кн. 3, с. 31 и сл.

[28] Ц. Дремсизова, В. Антонова. Склад за храни в Мадара. — Археология, VI, 1964, кн. 4.

[29] М. Я. Сюзюмов. О трактате Юлиана Аскалонита. — В: Античная древность и средние века, 38, 1, Свердловск, 1960, с. 1—34.

[30] С. Н. Бобчев. Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. С., 1952; Смесената зидария в римските и ранновизантийските строежи. Нова серия от късноантични зидове със смесена зидария, известни след 1952 г. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 153—201.

[31] Д. Николов. Археологически разкопки и проучвания в Старозагорски окръг. — Археология, IX, 1967, кн. 4, с. 30 и сл.

[32] М. Станчева. Археологическото проучване на София за четвърт век. — МПК, IX, 1969, кн. 4, с. 1—5; За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИБИД, XXVII, 1970, срв. 255 и сл.

[33] Д. Николов. Поземлените отношения в римска Тракия. — В сб: Първи конгрес на БИД, I, 1972, с. 373.

[34] Е. Бацова. Антични пещи за строителна керамика в Сливен. — МПК, IX, 1969, кн. 4, с. 7—9.

[35] К. Константинов. Пещ за строителна керамика при с. Драгановец, Търговищко. — МПК, X, 1970, кн. 4, с. 12—13.

[36] Д. Джонова. Пещи за керамика и керемиди от Нове. — Археология, VIII, 1966, кн. 1, с. 38—44; В. Вълов. Пещ за строителна керамика от Нове. Пак там, с. 46—50.

[37] С. Ангелова. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — Археология, XIII, 1974, кн. 3.

[38] А. Милчев, С. Дамянов. Цит. съч.

[39] С. Н. Бобчев. Два монограмни печата върху тухли от крепостните стени на Сердика. — Археология, XII, 1970, кн. 2.

[40] И. Венедиков. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, 1958, с. 323 и сл.

[41] М. Биернацка-Любанска. Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. — Археология, XIII, 1971, кн. 2, с. 1—19.

[42] Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 25.

[43] Освен цитираните статии на Биернацка и Иванов в Археология вж. M. Biernacka-Lubańska. Wodociagi rzymskie i wczesnobizantyjskie z obzsaru Mezji Dolnej i Polnocnej Tracji. — Wroc.-War.-Krak.-Gdansk, 1973.

[44] Т. Иванов. Проучвания върху хипокауста от римската и ранновизантийската епоха в България. — Археология, XIII, 1971, кн. 1, с. 23—43.

[45] Освен споменатите от нас базилики в процес на проучване са много базилики, като тези при Бер-

ковица, Ст. Загора, с. Гела, Смолянско, Варна, с. Лютиброд, Софийско, и много други, които се включват хронологически в периода IV—VI в.

[46] В. Антонова. Новооткрити църкви в Шуменската крепост. — ИНМШ, V, 1972, с. 3—40; T. Ivanov. Zwei altchristliche Basiliken des IV—VI Jahrhunderts in Sektor III. — Klio, 47, 1966, p. 153—175; В. Антонова. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 52—66; Д. Аладжов, Д. Балабанян. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. — Родопски сборник, III, 1972, с. 105 и сл.; М. Станчева. Раннохристиянски култови сгради край източната крепостна стена на Сердика. — В: Сб. Сердика, I, 1964, с. 159 и сл.; Д. Овчаров. Базилика 1 при крепостта „Крумово кале" край Търговище. — Археология, XII, 1970, кн. 3, с. 16—21; Й. Чангова. Археологически проучвания на Пернишката крепост. — ИБИД, XXVI, 1968, с. 123 и сл.

[47] В. Антонова. Цит. съч. Непубликувани данни от разкопки на автора; Д. Цончев, К. Маджаров. Две новооткрити базилики в Хисар. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 16—21; К. Маджаров. Базилика 9 в Хисар. — Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 34—38.

[48] А. Запрянов. Новооткрит параклис в Хисар. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 305—310.

[49] И. Велков. Една старинна църква и други археологически паметници при с. Каменица. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 384—386.

[50] Н. Ангелов. Културните пластове преди изграждането на двореца. — В сб.: Царевград Търнов, I, 1973, с. 271 и сл.

[51] Цитираните публикации за Шумен и Перник и В. Велков. Принос към материалната култура на средновековния Созопол. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 43—54.

[52] Й. Чангова, А. Шопова. Археологически проучвания във Велинградския район. — Родопски сборник, II, 1969, с. 182—197.

[53] С. Бояджиев. Раннохристиянска църква край с. Голямо Белово, Пазарджишки окръг. — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 10—20; L'Ancienne église métropole de Nessebâr. — Byzantinobulgarica, I, Sofia, 1962.

[54] Н. Чанева-Дечевска. По „въпроса за кръщелните в България. — ИСТИГА XXV, 1973, с. 223—237.

[55] Н. Чанева. Старохристиянската и ранновизантийската базилика от IV—VI в. в България. — Археология, X, 1968, кн. 2, с. 13—25; Основни композиционни елементи на базиликите от IV—VI в. — ИСТИГА, XXII, 1969, с. 257—294.

[56] Н. Чанева. Връзките между раннохристиянските базилики от IV—VI в. в България с тези на съседните балкански страни. — ИСТИГА, XXIV, 1972, с. 195—221.

[57] Срв. С. Станчев, Й. Чангова, Х. Петков. Некрополът в м. Кайлъка при Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 32—41.

[58] С. Станчев. Старохристиянска гробница при с. Бистрица. — ИАИ, XVII, 1950, с. 281—284; Т. Герасимов. Ранновизантийска гробница при гр. Сандански (Св. Врач). — ИАИ, XXIX, 1966, с. 222—224; Т. Иванов. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Горна Бешовица, Врачанско. — Археология IV, 1962, кн. 2, с. 38—48; З. Гочева. Късноантична гробница от Марцианопол при с. Р. Девня, Варненски окръг. — МПК, VIII, 1968, кн. 3, с. 21—23; М. Мирчев. Гробницата от Шкорпиловци. — МПК, VII, 1967, кн. 1, с. 10—14; Г. Кузманов. Раннохристиянска гробница на нос Калиакра. — МПК, XI, 1971, кн. 2, с. 6—8.

[59] А. Маргос. Раннохристиянски скални гробници при гр. Провадия. — ИНМВ, VI(XXI), 1970, с. 194—199.

[60] Ц. Дремсизова-Нелчинова. Сивочерна керамика от римската вила край с. Мадара, Шуменски окръг. — Археология, XIII, 1971, кн. 2, с. 21—29.

[61] Археология, XIII, 1971, кн. 4, с. 80.

[62] G. Bockisch, B. Böttger. Spätrömische und frühbyzantinische Keramik. — Klio, 47, 1966, p. 209.

[63] А. Минчев. Амфори от IV—VI в. във Варненския музей. — ИНМВ, VIII(XXIII), 1972, с. 273—286.

[64] Г. Кузманов. Типология и хронология на ранновизантийските амфори (IV—VI в.). — Археология, XV, 1973, кн. 1, с. 14—21.

[65] М. Мирчев. Сондажни проучвания край с. Шкорпиловци. — МПК, IX, 1969, кн. 1, с. 11—15.

[66] Т. Герасимов. Цит. съч., с. 223.

[67] С. Станчев. Цит. съч., с. 281 и сл.

[68] З. Гочева. Цит. съч., с. 21—23.

[69] Т. Иванов, Д. Серафимова, Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960 г. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 119—197.

[70] Д. И. Димитров. Раннохристиянски релефи от Варненско. — Археология, III, 1961, кн. 2, с. 17—21.

[71] С. Михайлов. Сердика — Средец — София. — В: Сб. Археологически открития в България. С., 1957, с. 207—208.

[72] М. Станчева. Нови паметници на раннохристиянското изкуство от София. — ИАИ, XXX, 1967, с. 212—216.

[73] Д. И. Димитров. Кемпфери и йонийски капители от ранновизантийската епоха във Варненския археологически музей. — ИАИ, XXX, 1967, с. 41—56; С. Н. Бобчев. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 119, 126.

[74] Археология, X, 1968, кн. 3, с. 52.

[75] М. Станчева. Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 259—261.

[76] Д. И. Димитров. Ранновизантийско златно съкровище от Варна. — Археология, V, 1963, кн. 2, с. 35—40.

[77] М. Гаврилова. Златен накит от София. — МПК, V, 1965, кн. 3, с. 8—9. В края на V или в VI в. се датира съкровището от Малък Преславец, Силистренско: В. Димова. Ранновизантийско златно съкровище. — МПК, XIII, 1973, кн. 4, с. 18—20.

[78] Съобщения за тези находки се съдържат в ИАИ, Археология, МПК, Векове и изданията на музеите в Пловдив, Варна, Велико Търново и др.

[79] Л. Бобчева. Въоръжението в нашите земи през късноримско време (IV—VIII в.). — ВИСб, XXVI, 2, с. 37—67.

Les recherches sur la civilisation matérielle dans les terres bulgares à la Haute époque byzantine (1944—1974)

D. OVČAROV

(Résumé)

L'auteur fait un vaste tour d'horizon des réalisations et des études des trente années écoulées depuis le 9 septembre 1944 sur la civilisation matérielle dans les terres bulgares à la Haute époque byzantine et relève l'intérêt qui leur a été accordé.

Il montre comment se sont développés les travaux de défense des places fortes, la technique de construction et l'élément nouveau introduit par les bâtisseurs de forteresses dans leurs œuvres. Il synthétise ensuite les données de ces recherches sur l'urbanisme et l'architecture à la Haute époque byzantine. Malgré les dévastations des Barbares et le déclin économique de cette époque ces constructions ont suivi et développé les traditions antiques. Ceci apparaît nettement dans les travaux de canalisation et l'aménagement des conduites d'eau, dans le maintien du système des hypocaustes.

Il tient à souligner que les basiliques sont l'un des monuments de Bulgarie les mieux étudiées et qui au IV—VIe s. ont été édifiées en grand nombre. Elles ont de nombreux traits communs avec les édifices similaires des pays voisins. On peut donc non sans raison dire qu'une „école balkanique des constructions" a réellement existé en ce qui concerne la basilique où l'on retrouve des différences régionales.

Au cours de ces trois dernières décennies on a étudié également la céramique de la Haute époque byzantine et plus spécialement la céramique utilisée dans les constructions et les amphores. On a découvert un certain nombre de monuments: tombes avec peintures murales, mosaïques, reliefs, des objets de parure, des objets domestiques qui doivent encore être étudiés et interprétés.

L'auteur, en se basant sur les résultats obtenus esquisse les principaux objectifs des études ultérieures sur la culture matérielle de la Haute époque byzantine dans les terres bulgares: la création d'une problématique ordonnée et bien fondée qui comprenne les problèmes; effectuer des fouilles archéologiques complexes et très poussées des sites importants, enfin la préparation de cadres qualifiés.

Българската нумизматика (1944—1974)

ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

В своето развитие като помощна историческа дисциплина през изтеклия тридесетгодишен период нумизматиката у нас е облагоприятствувана както от създадената широка мрежа от държавни музеи с редовен бюджет и квалифициран научен персонал, така и от ежегодно намираните при интензивното социалистическо строителство изключително богати по своето съдържание монетни съкровища.

Тези условия дадоха възможност на българските нумизмати да установят неизвестни факти и да направят нови заключения, които изменят общо представите върху развитието на монетосеченето в нашите земи.

Успехите през изминалия тридесетгодишен период намират отражение не само в значителното фактическо увеличаване броя на публикуваните нумизматични материали, но и в самия характер на тези изследвания — в научния подход към нумизматичния материал, поставян почти винаги във връзка с конкретната историческа епоха.

Освен това налице е едно, макар и бавно, нарастване на броя на специалистите в областта на античната и средновековната нумизматика. Правят се опити за избягване на случайната тематика, на безплановите хаотични публикации и изследвания. В повечето нумизматични публикации се вижда ясно стремежът на изследвачите да се използуват „чисто" нумизматичните данни, които представя анализът на едно монетно съкровище, или обнародването на някой нов тип монета като извор за икономическата и политическата

история на населението, обитавало днешните български земи.

Все по-ясно се проследява и интересът към изучаването на отделен вид нумизматични паметници, принадлежащи към конкретна историческа епоха, който позволява да се придобият и опит, и квалификация. Този интерес се проявява преди всичко в областта на античната нумизматика, в областта на средновековната българска нумизматика и сфрагистика, в изучаване монетосеченето на Палеолозите, както и в това на византийските императори от VI в.

Антична нумизматика

Изследванията в тази област на нумизматиката имаха за база богатия фонд от антични монети, сечени и циркулирани в нашите земи. Редица значителни проучвания бяха посветени на „домашната" тракийска нумизматика. Чрез тях се попълниха немного празноти, направени бяха поправки в някои неправилни определения на монети и пр. Така бяха публикувани монетите на един непознат от други извори тракийски династ — Сройос, живял вероятно в края на IV в.пр.н.е.[1] Приблизително от същото време бе датирана и една интересна емисия бронзови монети на Севт III — дръзновения защитник на независимостта на траките, върху чието опако е представен на кон като победител самият владетел.[2] Тези изображения на двете страни на монетата се отнасят до личността на Севт III и в това отношение те се явяват засега единствен случай в античната нумизматика. Сложната политическа обстановка в Тракия по времето на Лизимах намери своето отражение в монетните находки, чието изследване даде интересни данни както за характера на парично-стоковата циркулация, така и за властта на Лизимах в Тракия, която не е била стабилна и в отделни периоди даже е била съвсем номинална.[3] Монетите на династа Адей, открити при разкопките на Севтополис, бяха публикувани самостоятелно, с обширна библиографска справка, засягаща всички хипотези относно датировката на монетите.[4] В тази публикация авторът възприема ранна датировка на монетите, която е в противоречие както с политическата обстановка в Тракия през първите десетилетия на III в.пр. н. е., така и с иконографските особености на самите монети.[5]

Предмет на няколко самостоятелни изследвания станаха и бронзовите монети на тракийски владетели от първата половина на IV в.пр.н.е., въз основа на които се установи съществуването на двама различни владетели — Аматок I и Аматок II.[6] Като се има пред вид, че същите изследвачи въз основа на лингвистични и други съображения не идентифицират Медок и Аматок I, в историята на Тракия от края на V до средата на IV в.пр.н.е. се появява и един трети владетел, който оформя линията Медок, Аматок I и Аматок II. Безсъмнено тези въпроси ще бъдат окончателно решени при цялостно проучване на тракийското монетосечене от първата половина на IV в.пр.н.е., една епоха, пълна с борба и динамика.

Монетосеченето на градовете в Тракия през епохата на елинизма бе обогатено също с някои интересни изследвания. Така за известните отдавна тетрадрахми — подражания на тези на Александър III с отличителния знак, представящ фигурка на Артемида с две дълги факли, бе доказано, че са сечени не в Перинт на Мраморно море, а в Кабиле.[7] По този начин бе установено, че Кабиле единствен от градовете във вътрешността на Тракия е секъл сребърни монети през елинистическата епоха. Нещо повече, установено бе, че в монетарницата на Кабиле са били отсечени и монетите на последния келтски цар в Тракия — Кавар.[8] Освен това в монетарницата на Кабиле[9] са били контрамаркирани в края на III и първите десетилетия на II в.пр.н.е. редица антични бронзови монети, между които се срещат и такива с името на Адей.

Редките бронзови монети с надписа *ΟΔΡΟ-ΣΩΝ*, които се свързваха обикновено с тракийското племе одризи, бяха отдадени въз основа на стилови белези на иконографски особености, на сведения, почерпени от старите автори, които споменават тракийския град Одроза, на този град, намиращ се в съседство с друго селище в Тракия — Ускудама.[10] Одроза подобно на Кабиле сече свои собствени, макар и редки бронзови монети, през елинистическата епоха(III —II в.пр.н.е.).

Едно интересно изследване обогати и монетосеченето на скитските владетели в Добруджа (Scythia minor) с нови типове монети от Акроза, Тануза, Харасп, Канит и Сария.[11] Все още обаче тези монети не са точно датирани и твърдението, че те са сечени между III—I в.пр.н.е., е много общо и само по себе си не хвърля никаква светлина върху икономическото и политическото развитие на скит-

ската държава и на нейните отношения с гръцките полиси по западния черноморски бряг — Томи, Калатис, Дионисопол и Одесос.

От особен интерес за нумизматиката на Тракия са т. нар. „варваризирани" подражания, някои от които вземат особено активно участие в стоково-паричната циркулация през II—I в.пр.н.е. Това участие добива още по-голямо значение, тъй като става през епоха, в която на практика сеченето на същинските тракийски монети — тези на тракийските владетели и династи, е сведено до своя минимум. Новооткритият нумизматичен материал даде възможност да се проучат и обнародват тракийски подражания на тетрадрахмите на пеонския цар Патрай,[12] на тетроболите на Истиея на о-в Евбея,[13] на бронзовите монети на Маронея,[14] на тетрадрахмите на Първа македонска област,[15] както и на някои интересни и разпространени у нас типове на подражания на тасоски тетрадрахми.[16]

Самите тасоски тетрадрахми, които, както това се доказва от ежегодно намираните у нас монетни съкровища, са играли значителна роля в парично-стоковата циркулация през епохата на елинизма в източния дял на Балканския полуостров, станаха предмет на няколко самостоятелни проучвания.[17] Ранната датировка, предложена в тези публикации, обаче не бе възприета. Надделя становището, обосновано върху проучването на богат нумизматичен материал, според което сеченето на тасоските тетрадрахми от т. нар. „втори" период започва непосредствено след 180 г. пр. н. е.[18]

Пъстротата на паричното обращение на тракийския пазар от елинистическата епоха е намерило своето отражение в интересното съкровище от елинистически монети от Родопите. Неговото съдържание е важно доказателство за едновременната циркулация на малоазийски и македонски монети, както и на подражания на Лизимах, сечени в Византион, в източните Родопи.[19]

Към същия исторически период се отнася и публикуваното с ерудиция съкровище от с. Съдиево, Бургаско, което съдържа тетрадрахми, подражания на тези на Лизимах, отсечени в монетарницата на Византион.[20]

Изключителното по своето съдържание Режанско съкровище позволи да се направят някои интересни открития, които обогатиха малко познатото досега монетосечене на пеонските владетели с нови монетни типове и варианти. Такива са рядката тетрадрахма на Ликей, върху чието лице се чете надписът *ΛΕΡΡΩΝΑΙΟΣ*,[21] препечатаните в монетарниците на Пелагия и Дирахион тетрадрахми на Патрай[22] и монетите на непознатия Диплай.[23]

В светлината на сведенията, които дава Ксенофонт за похода си в Тракия, и във връзка със странния на пръв поглед надпис, изчукан върху фиалата от с. Браничево, много логично бе поставен и разрешен въпросът за цените и заплатите в Тракия в края на V и първата половина на IV в.пр.н.е. и за монетната система, по която са били отсечени някои от тракийските монети.[24] Принос към разрешаването на този въпрос бе направен и чрез публикуването на съкровището от златни статери на македонските владетели Филип II и Александър III.[25]

Внимание бе отделено и на тракийските монети, сечени през I в.пр.н.е., които са сравнително редки и които иконографски отразяват влиянието на монетите, сечени от Римската република. Към тези монети се отнасят бронзовите монети на Котис II и Садала II, тетрадрахмите с надписа *ΚΟΤΥΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ*[26] и бронзовите монети, приписвани досега на най-различни тракийски владетели с имената Котис и Рескупор.[27] Относно тетрадрахмите с необичайния на пръв поглед надпис се установява, че между четиримата тракийски владетели от I в.пр.н.е., на които различните изследвачи отдават монетите, единствен Котис II (57—48) е разполагал според изворите с големи суми и е поддържал значителни войски, с които е подпомагал съюзниците си. Затова е най-естествено да се отдадат на него и въпросните тетрадрахми.[28] И най-сетне отсичането на бронзовите монети с имената и изображенията на Рескупор и Котис се свързва със сапейския владетел Рескупор I. Данните, които изворите дават за него, се подкрепят и с доводи от чисто нумизматичен характер. На първо място това са изображенията на Виктория и особено това на военния трофей, които се срещат върху опакото на разглежданите бронзови тракийски монети и които се явяват характерни за монетите на Брут, сечени в Гърция в 43—42 г.пр.н.е.[29]

Датирането на монетите и идентифицирането на владетеля, от чието име те са били сечени и пуснати в обръщение, ни връща пак към границите на същия исторически период, в който са били отсечени и бронзовите монети на Котис II и Садала II и тетрадрахмите с надписа *ΚΟΤΥΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡ*. През този период, който съвпада по време с римските

граждански войни, предизвикали тежка политическа криза, одриската държава се очертала като една реална сила в източната част на Балканския полуостров.

Няколко изследвания засегнаха и въпроси, свързани с монетосеченето на последните тракийски царе Реметалк I и неговите приемници. Публикуването на интересното монетно съкровище от с. Съдиево, Сливенско, доказа по безспорен начин автентичността[30] на един извънредно рядък тип сребърни монети с образите на Август и Реметалк I и надписа *BVZANTIA* и постави в нова светлина въпроса за отношенията между Византион, Реметалк I и Август.[31] Отсичането в монетарницата на Византион на монетите с образите на Август и Реметалк с изричното отбелязване на името на града показва неговата зависимост не само от римляните, безспорни господари на Балканския полуостров и на Мала Азия, но и от покровителствувания от тях одриски владетел Реметалк I.

Обнародвани бяха и няколко интересни изследвания на находки от римски републикански денари, които обясняват проникването на тези монети в Тракия и Мизия с икономическия и политически натиск, упражняван от римляните в източната част на Балканския полуостров.[32]

Античната нумизматика в България отбеляза успехи и в проучване на монетите, сечени от градовете в Тракия през епохата на римското владичество. Изследвани бяха някои интересни монетни типове.[33] В нова светлина бе поставен и въпросът за циркулацията на римските бронзови монети в нашите земи.[34] Цялостното монографично изследване на монетите на Деултум[35] позволи да се разрешат редица интересни въпроси, свързани с монетната система, с монетната циркулация, с монетните типове и тяхното значение за проучване поминъка на градското население, неговите религиозни вярвания и естетическите му вкусове.

Постижение на нашата нумизматика е и редовно издаваният в „Известия на Археологическия институт“ бюлетин на откриваните ежегодно у нас монетни находки. Чрез него бяха зарегистрирани голям брой нумизматични материали, които по една или друга причина не са могли да бъдат изцяло спасени за науката. Бюлетинът на колективните находки, плод на настойчивост и упорит труд, позволи да бъдат направени интересни наблюдения и исторически изводи в международен мащаб.

Постигнатите успехи в областта на античната нумизматика, които получиха признание и извън границите на нашата страна, не трябва да ни задоволяват и да карат да забравяме някои съществени пропуски. Все още у нас не се издава навреме и цялостно нумизматичният материал, откриван при разкопките на значителни антични селища, който би позволил да се проучи не само характерът на парично-стоковия пазар през съответната историческа епоха, но и да се установи точна хронология на редица монетни емисии.[36] В това отношение едни от най-ярките примери представя откритият в Севтополис преди повече от двадесет години богат нумизматичен материал. Малък е и броят на монографичните изследвания в областта на античната нумизматика.

Въпросът за т. нар. „варварски“ подражания, особено значителен за нас, не е поставен на цялостно и пълно разрешение в светлината на всички данни за монетната циркулация в Тракия през III—I в. пр. н. е.

Средновековна българска нумизматика и сфрагистика

Изминалите тридесет години обогатиха този най-важен дял на нумизматичната наука у нас с откриването на нови нумизматични материали. Между тях особено място по своето значение заема публикуването на две медни монети на деспот Добротица, владетел на Карвуна.[37] Тези монети допълниха българската нумизматика от XIV в. с паричните знаци на още един голям феодален владетел. Неговата крепост-резиденция се е намирала на нос Калиакра, чието име в съкратен вид е представено върху опакото на сечените от него монети.

Принос към средновековната българска нумизматика бе и публикуването на нов тип медни монети на Константин Асен.[38] При тях се проследяват някои интересни иконографски особености както в представяне образа на владетеля, заемащ лицевата страна на монетите, така и в тези на Христос или на Богородица, изобразени върху опакото.

Константин Асен е представен прав с всички знаци на царската власт — корона, пергаментен свитък и жезъл, който завършва с кръст, вписан в кръг. Със същия вид жезъл Константин Асен е представен и в стенописния образ на Боянската църква. Оригинален е и бюстът на Богородица върху

група монети от тази емисия, около който се чете надписът на гръцки „Агиосотириса". Този надпис подсказва, че тук е възпроизведен иконографски тип на прочута икона. Новост в тези монети, а оттук и в средновековната българска нумизматика са многолъчните звезди, представяни както около изображението на владетеля, така и около това на Христос. И тук, както и при монетите на Палеолозите, от които те са заимствувани, звездите се явяват символичен знак на Христос, знак на сияние и слава.[39] Гравирането им около образа на Константин Асен е целяло да изтъкне пред народа високото положение на владетеля, светостта на неговата власт. В това се изразява до известна степен пропагандният характер на това изображение.

Публикуването на шест медни монети на Георги Тертер[40] с монограм и полумесец със звезда върху лицевата страна, а върху опаката с двуглав орел и бюст на човек с плитка (при това в два екземпляра този бюст е бил отпечатан допълнително с отделно печатче) хвърля нова светлина върху един тежък период в нашата средновековна история — този на политическата зависимост на българската държава от кипчакския хан Ногай. Монограмът върху лицето е в такава форма, че може да бъде тълкуван и като монограм на Тертер и като тамга за пред татарите. Полумесецът и звездата са характерни типове за монетите на редица източни държави, а бюстът на човек с плитка представя образа на самия хан. Интересно и правдоподобно е предположението, че тези монети, чиято по-груба изработка ги отличава от останалите типове медни монети на Георги Тертер, са били отсечени може би по време на шестгодишното управление на Смилец, който е използувал с известно ретуширане старите монетни печати на Тертер.

Редките монети на деспот Яков Светослав бяха допълнени с издаването на нов екземпляр[41] (четвърти по ред), който не само е отлично запазен, но е и отсечен от друга двойка монетни печати. Последното обстоятелство е важно, тъй като то може да се тълкува като указание за интензивността на монетосеченето на този голям феодален владетел, което не само е било регалия на неговата власт като претендент за българския престол (въпреки че върху монетите си той носи само титлата деспот), но и поради липсата на други парични знаци е задоволявало нуждите на местния пазар. Откриването на съкровища от български средновековни монети извън териториалните граници на нашата страна стана предмет на някои интересни изследвания, които имат пряко отношение към проблемите на българската средновековна нумизматика. Някои от тях са с приносен характер,[42] а други[43] повдигнаха дискусии, в които разрешаването на „чисто" нумизматичните въпроси се постави в най-тясна връзка с икономическата и политическата история на средновековната българска държава.[44] Подобни дискусии предизвикаха и хипотезите на някои наши любители-нумизмати, които се опитаха да „докажат", че първите български монети са били сечени от Владимир — син на Борис.[45] В действителност върху тези монети е представен типичният родов знак на киевските князе, наподобяващ птица с разперени крила,[46] който показва по неоспорим начин, че въпросните монети принадлежат на киевския княз Владимир.[47]

Нумизматичните и епиграфските данни, поставени на фона на последния героичен епизод от борбата на българския народ срещу византийските нашественици — защитата на крепостта Срем от стратилат Сермон, показаха, че не е възможно да се приписват на последния златните пластинки, съхранявани в Парижкия монетен кабинет.[48]

Публикуван бе и друг нов вид фалшификат на средновековна българска монета от сребро, принадлежаща на „неизвестен" владетел с титлата кавхан.[49] Характерните особености в развитието на българското средновековно монетосечене — монетни типове, номинали, контрамарки,м онетарници и др., бяха разгледани в няколко статии с обобщителен характер.[50] Изтъкнато бе и значението на тези монети като исторически извори, които в някои случаи не само потвърждават сведенията на средновековните хронисти, но дават и нови данни за миналото на нашите земи.[51]

Макар и малобройни, проучванията в областта на българската сфрагистика заслужават специално внимание преди всичко поради значимостта на изследваните от тях паметници. Така откритият в Преслав моливдовул на цар Борил[52] обогати оскъдната листа от печати на българските царе с нов паметник, важен извор за нашата средновековна история. Оловният печат на търновския патриарх Висарион,[53] чието име не е споменато в Бориловия синодик поради това, че той е бил може би един от търновските патриарси, заподозрени в униятски

връзки с Рим, не само попълни списъка на българските патриарси от XIII в. с ново име, но даде и формулата на тяхната титла: „По божия милост патриарх на българите."

Въз основа на различни иконографски, палеографски, стилови и др. особености девет печата, отдавани на български владетели от X, XIII и XIV в., бяха определени като фалшификати. Седем от тях са били изработени през първата половина на XX в., а два през XVI в.[54]

Византийска нумизматика и сфрагистика

Проучванията в тази област се характеризират преди всичко със сполучливи опити за синтез на нумизматичния материал с писмените сведения, както и с компетентното изследване на монетни съкровища или отделни нумизматични паметници, които разкриват съществуването на нови типове във византийската иконография, нови номинали, предатират някои монетни емисии и пр.

Първата особеност се проследява ясно в няколкото статии и научни съобщения, чийто предмет е циркулацията на византийските монети през VI—X в., използувана като пълноценно историческо градиво за стопанската и политическата история на балканските земи и България,[55] както и в обобщителното изследване на характера и развитието на византийското монетосечене през същия исторически период.[56]

Монетосеченето на Палеолозите, един от най-слабо проучените дялове на византийската нумизматика, бе допълнено с изследвания на нови монетни типове и номинали. Отсичането на някои нови редки емисии бе свързано с конкретни исторически събития, разиграли се на политическата сцена във Византия от края на XIII до средата на XIV в. Така новият тип сребърна монета на Андроник II и Михаил IX Палеолог, при която в лицевия надпис е прибавено и родовото име на владетелите *ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ*, а до изображението на Михаил се чете и титлата *ΔΕΣΠΟΤΗΣ*, е била отсечена вероятно в 1295 г. по повод провъзгласяването на Михаил IX за съимператор.[57] Перперите на Анна Савойска и на Йоан V Палеолог,[58] както и двете сребърни монети на Йоан V, върху чието лице е представен императорът в церемониално облекло и над него бюстът на благославящия го Христос, а върху опакото фигурите на Андроник III и на св. Димитър,[59] са били отсечени в 1341 г. — непосредствено след коронясването на малолетния наследник Йоан V — с цел да се пропагандират неговите законни права и да се противопоставят те на узурпаторските стремежи на Йоан Кантакузин. Редкостта на тези монети е достоверен белег за тежкото икономическо положение на Византия, разкъсвана от междуособни вътрешни борби. Установено бе също, че сребърните монети със странния надпис *ΠΟΛΙΤΙΚΟΝ*, сечени от Андроник III и Йоан V, са редовни платежни знаци, а не жетони с тегло, което отговаря на 1/3 от теглото на милиарензия на Андроник III Палеолог,[60] и че изображението на звезда, най-често шестолъчна, при което лъчите имат формата на лаврови клончета, се среща често върху монетите на Палеолозите и самостоятелно и като допълнителен знак.[61] Значителен принос към монетосеченето на Палеолозите представя и едно проучване на девет медни и сребърни монети, сечени от различни императори, принадлежащи на тази династия.[62] Едни от тях са с нови типове, при други се коригира неправилното четене на надписите, а трети въз основа на иконографски и стилови белези се прекласират. Въз основа на метрологични и иконографски белези бяха определени като фалшиви някои златни монети на Йоан V и Мануил II Палеолог.[63]

Няколко интересни проучвания бяха посветени и на монетосеченето на никейските владетели. Между тях особено внимание заслужава изследването на някои нови типове билонови монети, сечени от Йоан III Ватацес, Тодор II Ласкарис и Михаил VIII Палеолог,[64] както и това, посветено на четири перпери на Йоан III Ватацес, препечатани, с изображение, представящо коронована глава с брада и мустаци.[65] Препечатването на тези монети се свързва с определен момент на политическата криза, настъпила в Никея след смъртта на Тодор II Ласкарис, когато някой временен узурпатор е побързал да постави образа си върху монетите на своя законен предшественик.

Наред с тези значителни проучвания в областта на византийската нумизматика от XIII—XIV в. бяха изследвани и някои редки бронзови монети от VI в.[66]

Направени бяха и опити за популяризиране класификацията на анонимните бронзови византийски монети от X и XI в.,[67]

установена от М. Томсон и А. Белинджър въз основа на откритите при разкопките в Атина и Коринт препечатани монети от същия исторически период.

В областта на византийската сфрагистика бяха публикувани само няколко печата от Преслав,[68] Драгановец, Търговищко,[69] и Преник,[70] чиего издаване ще даде възможност да бъдат използувани по-цялостно и като извори за административното устройство на тема България, и като приносен материал към византийската прозопография.

Изследванията на колективните находки, които съдържат западноевропейски и турски монети от периода XV—XIX в., са засега незадоволителни. Единствено бюлетинът на монетните съкровища, редовно издаван в ИАИ, дава сведения за количеството и вида на монетите, съдържащи се в находките от споменатия исторически период.

[1] Th. Gerasimov. Rare Coins of Thrace. — Num. Chr., XVII, 1975, p. 3.

[2] Т. Герасимов. Портрет на Север III (323—311 г. пр. н. е.) върху монети. — В: Сб. Г. И. Кацаров, II (ИАИ, XIX, 1955), с. 123—127.

[3] Й. Юрукова. Тракия през IV—III в. в светлината на някои монетни находки. —Векове, II, 1973, кн. 2, с. 12—19.

[4] Д. П. Димитров. Бронзови монети на династа Адей от разкопките в Севтополис. — Археология, XIV, 1972, кн. 3, с. 8 и сл.

[5] Й. Юрукова. Цит. съч., с. 16—19.

[6] А. Рогалски. Една неизвестна бронзова монета на тракийския владетел Медок. — ИВАД, XIII, 1962, с. 17—20; А. Рогалски. Към въпроса за тракийските владетели с имената Медок и Амадок. — ИНМВ, I (XVI), 1965, с. 109 и сл.

[7] Th. Gerasimov. The Alexandrine Coins of Cabyle in Thrace.—Cent. edition of the American Num. Society, 1958, p. 273—277.

[8] Т. Герасимов. Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия. — ИАИ, XXII, 1959, с. 111—118.

[9] Т. Герасимов. Към нумизматиката на град Кабиле. — ИАИ, XXXIII, 1972, с. 119 и сл.

[10] Т. Герасимов. Монетите на античния град Одроза в Тракия. Доклад на международния конгрес по нумизматика, Ню-Йорк — Вашингтон, 9—16. IX. 1973 г. (под печат в актовете на конгреса).

[11] Т. Герасимов. Монети от Канит, Тануза, Харасп, Акроза и Сария. — ИВАД, IX, 1952, с. 53—59.

[12] Т. Герасимов. Подражания на тетрадрахмите на пеонския цар Патрай (335—315). — ИАИ, XXVI, 1963, с. 270 и сл.

[13] Т. Герасимов. Тракийски подражания на тетроболите на гр. Истиея. — ИАИ, XXII, 1959, с. 335—336.

[14] Й. Юрукова. Тракийски подражания на бронзови монети от Маронея. — ИАИ, XXVIII, 1963, с. 124—129.

[15] Й. Юрукова. Принос към тракийската нумизматика. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 32—38.

[16] Т. Герасимов. Тракийски монети — подражения на тасоски тетрадрахми. — Нумизматика, IV, 1972, кн. 2, с. 9—13.

[17] Г. Кацарова. Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско. — Археология, III, 1961, кн. 4, 53—57; Т. Кацарова. Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми отII период.— Археология, IV, 1962, кн. 1, с. 17 и сл.; Г. Кацарова. Нови данни за датировката на тетрадрахмите на остров Тасос от втория период на монетосеченето му и на тракийските тетрадрахми от I в. пр. н. е. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 131—152.

[18] G. le Rider. Les monnaies thasiennes. — In: Guide de Thasos. Paris, 1968, p. 185—191.

[19] Й. Юрукова. Съкровище от елинистически монети в Родопите. — Родопски сборник, III, 1972, с. 175—189.

[20] М. Лазаров. Находка от сребърни тетрадрахми от с. Съдиево, Бургаско. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 52—62.

[21] Й. Юрукова. Монети на пеонския цар Ликей. — Нумизматика, II, 1970, кн. 1, с. 6—8.

[22] Й. Юрукова. Една препечатана монета на пеонския цар Патрай. — ИАИ, XXXI, 1968, с. 247—249; Й. Юрукова. Пелагия и Пеония. — Нумизматика, V, 1973, кн. 3, с. 9—12.

[23] Й. Юрукова. Монети на непознат пеонски владетел. — ИАИ, XXXII, 1970, с. 279—281.

[24] И в. Венедиков. Сделки, цени и заплати в древна Тракия в края на V в. пр. н. е. — Нумизматика, II, 1970, кн. 3, с. 7—11; И в. Венедиков. Надписът върху фиалата от с. Браничево. — Нумизматика, III, 1971, кн. 1, с. 11—15.

[25] М. Лазаров. Съкровище от златни статери на македонските владетели Филип II и Александър III. — Нумизматика, III, 1971, кн. 1, с. 11—15

[26] Т. Герасимов. Нови тракийски тетрадрахми от I в. пр. н. е. — ИВАД, X, 1956, с. 76 и сл.

[27] А. Рогалски. Към въпроса за монетите с легенда *ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΚΟΤΙΣ*. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 39—42.

[28] Й. Юрукова. Редки монети на тракийски владетели от I в. пр. н. е. Доклад на I международен конгрес по тракология, София, 1972 (под печат в актовете на конгреса).

[29] Й. Юрукова. Редки монети.

[30] А. Рогалски. За някои „фалшиви" антични монети, сечени на Балканския полуостров. — ИВАД, V (X), 1969, с. 73 и сл., правилно отбелязва, че тези монети са автентични.

[31] Й. Юрукова. Принос към тракийската нумизматика, с. 32—38.

[32] С. Димитрова-Чудилова. Съкровище от римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 23—32; Й. Юрукова. Една находка от републикански денари от черноморското крайбрежие. — ИВАД, XIV, 1963, с. 40—47; Д. Николов. Колективни находки от римски републикански монети в Старозагорско. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 157 и сл.; Е. Генова. Две находки от римски републикански денари от Плевенски окръг. — Археология, IX, 1967, кн. 4, с. 55 и сл.; Е. Златарева. Колективна находка от римски републикански денари при с. Колью Мариново. —

ГНМП, III, 1960, с. 90 и сл.; Е. Златарева. Римски републикански монети от колективната находка при с. Тополово, Пловдивски окръг. — ГНМП, V, 1969, с. 161—168.

[33] Т. Герасимов. Образи на тракийския певец Евмолп по монети на Филипопол. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 42—45; Т. Герасимов. Изглед на Маркианопол върху монети. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 254—257; Й. Юрукова. — Две контрамаркирани монети от Тракия. — ИАИ, XXX, 1967, с. 210—212; Й. Юрукова. Едно изображение на кошер върху монети на Деултум. — МПК, 1970, кн. 2, с. 21—22; Й. Юрукова. Редки образци на скулптурната пластика, представени върху монетите на Деултум. — Нумизматика, IV, 1972, кн. 3, с. 9—13; Ив. Йорданов. Няколко необнародвани колониални монети от музея в Нова Загора. — Нумизматика, V, 1973, кн. 4, с. 1—3.

[34] Й. Юрукова. Принос към проучване циркулацията на римски бронзови монети в нашите земи. — Археология, VII, 1965, кн. 3, с. 56—61.

[35] J. Jurukova. Die Münzprägung von Deultum. Berlin, Akademie Verlag, 1973, 168 p., 30 tabl.

[36] Т. Герасимов. Монетите от некропола в Аполония. — В: Аполония. Разкопки в некропола на Аполония през 1947—1949 г. С. 1963, с. 331—340.

[37] Т. Герасимов. Медни монети на деспот Добротица — владетел на Карвунската земя. — Археология, X, 1968, кн. 3, с. 10—12.

[38] Т. Герасимов. Нови монети на Константин Асен (1257—1277). — Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 26—29.

[39] Th. Gerasimov. Monnaies des Paléologues avec des représentations d'étoiles. — Byzantinobulgarica, III, 1971, p. 103—116.

[40] Т. Герасимов. Монети на Г. Тертер с полумесец и звезда и бюст на човек. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 25—30.

[41] А. Маргос. Един нов'екземпляр монета от деспот Яков Светослав. — ИНМВ, V, 1968, с. 225—229.

[42] E. Isacescu. Tesaurul de monede medievale de la Pacunol lui Soare. — SCN, 1971, p. 345—353. Разглежда монетно съкровище, съдържащо грошове на Ив. Александър с Михаил, и прави опит за установяване на по-точна класификация на монетните емисии; O. Constantinescu. O moneda bulgara necunoscu ta gasita la Coconi Ilfov. — — SCIN, 19, 1968, p. 541—543.-Публикува медна монета на Г. Тертер.

[43] E. Pochitonov. La plus ancienne émission monétaire bulgare de l'époque du second royaume. — Bysantinoslavica, 31, 1970, p. 54—63. Публикува две медни корубести монети, които той отдава на Тодор-Петър, ръководител на въстанието на българи и власи срещу византийското господство в 1185 г. Следователно авторът приема, че въпросните монети съставят най-ранната монетна емисия на Втората българска държава.

[44] Т. Герасимов. Секъл ли е монети Петър (Тодор), братът на Асен. — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 5—9. Авторът обръща внимание на редица подробности в иконографията и надписите на тези монети, които издават техния модерен произход. Голямата разлика в стила и фактурата на образите от двете страни (този върху лицето е с необичаен за средновековното монетосечене висок релеф, а образите върху опакото са третирани съвсем линеарно) са свидетелство също за модерния произход на монетите. Герасимов отбелязва още, че не е логично братът на Асен, който е носил цели девет години по политически съображения името Петър, утвърдено в съзнанието на народа, да го е сменил при възкачването си на престола в Търново с кръщелното си име Тодор. Освен това изключено е през изпълненото с борби негово едва едногодишно управление да е имал възможност да сече монети.

[45] К. Неделчев. Първите български пари. — Наша Родина, 1963, кн. 6, с. 16; K. Nedeltchev. Das altbulgarische Geldwesen. — JN, 6, 18, 1968, p. 139—144.

[46] Й. Спаский. Русская монетная система. Л., 1962, с. 16 и сл.

[47] Т. Герасимов. Съществувала ли е през IX век златна българска монета СТЪЛЕНЗ. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 1—5; Т. Герасимов. Секли ли са монети царете на първата българска държава. — ИБИД, XXVI, 1968, с. 407—411. Идентични наблюдения и изводи прави и К. Колев в своята статия „Секли ли са собствени монети владетелите от първата българска държава". — ГНМП, 6, 1968, с. 117—136.

[48] Т. Герасимов. За тъй наречената златна монета на българския военноначалник Сермон. — ИАИ, XXIV, 1961, с. 97 и сл.

[49] Й. Юрукова. Нов вид фалшификат на средновековна българска монета. — Нумизматика, V, 1973, кн. 1, с. 10—13.

[50] Т. Герасимов. За българските средновековни монети. — Нумизматика, IV, 1972, кн. 1, с. 5—9; кн. 3, с. 1—9 (продължение); Й. Юрукова. Някои основни моменти в развитието на българската нумизматика. — Нумизматика, II, 1970, кн. 3, с. 3—7; Krotki przeglad numismatyki bulgarskiej. — Wiadomosci Numismatyczne, XVI, 1972, 1, p. 25—32.

[51] Т. Герасимов. Българските монети от XIII и XIV в. като исторически извори. — Нумизматика, II, 1970, кн. 1, с. 3—5.

[52] Т. Герасимов. Моливдовул на цар Борил, намерен в Преслав. — Векове, 1973, кн. 1, с. 80—83.

[53] Т. Герасимов. Оловен печат на търновския патриарх Висарион. — ИОМТ, II, 1964, с. 45—47.

[54] Т. Герасимов. Фалшиви печати на българските царе от X, XIII и XIV в. — Археология, XII, 1970, кн. 2, с. 32, 38.

[55] J. Jurukowa. Particularités dans la circulation des monnaies byzantines du VI—VIIe siècle sur le littoral occidental de la mer Noire. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 223—227: Les invasions slaves au sud du Danube d'après les trésors monétaires en Bulgarie. — Byzantinobulgarica, III, 1970, p. 255—263; La circulation des monnaies byzantines en Bulgarie VIe—X^e. — I Miesdsynarodowy kongres archeologii slowianskej, VI, 1968, p. 128—143.

[56] Й. Юрукова. Характер и развитие на византийското монетосечене (VI—X в.). — Археология, XI, 1969, кн. 3, с. 21—31.

[57] Т. Герасимов. Един грош на Андроник II и Михаил IX Палеолог. — ИАИ, XXX, 1967, с. 199—200.

[58] Th. Gerassimov. Les hyperpers d'Anne de Savoie et de Jean V Paléologue. — Byzantinobulgarica, II, 1966, p. 329—335.

[59] Т. Герасимов. Две сребърни монети на Йоан V Палеолог. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 259—261.

[60] Т. Герасимов. Сребърни монети на Андроник III Палеолог с надпис *ΠΟΛΙΤΗΚΟΝ*. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 257—258.

[61] Th. Gerassimov. Monnaies des Paléologues. — Byzantinobulgarica, III, p. 103—116.

[62] Т. Герасимов. Девет монети от Палеолозите. — ИАИ, XXXI, 1968, с. 240—243.

[63] Th. Gerassimov. Des fausses hyperpères de Jean V et Manuel II Paléologues. — Byzantinobulgarica, IV, 1973, p. 213—221.

[64] Th. Gerasimov. Unknown Coinage of the Nicaean Emperors.—NV, 15, 1968, 26, p. 54—62.

[65] T. Gerasimov. Hyperpers de Jean III Vatazes à têtes surfrappées. — Etudes Balkaniques, III, 1971, p. 113—117.

[66] Й. Юрукова. Варварски подражания на византийски бронзови монети от VI в. — Археология, VII, 1965, кн. 1, с. 21—23; Рядък тип медна монета от Анастасий I. — ИАИ, XXIX, 1966, с. 228—229; Неиздадени византийски бронзови монети от VI в. — ИАИ, XXXII, 1972, с. 281—283.

[67] К. Колев. Анонимни монети от византийски императори от X—XI век. — ГНМП, 6, 1968, с. 151—156.

[68] Т. Тотев. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 49—51; Вж. И в. Божилов. Печатът на Леон Сарацинопул — стратег на Йоанопол и Доростол.— ИПр. XXVI, 1970, кн. 5, с. 98—109; Т. Тотев. Новооткрити византийски оловни печати от Преслав. — ИНМВ, 8, 1972 с. 287—291. Печатът на Йоан Дукиций-Патрикий е датиран много общо от XI—XII в. Известно съмнение предизвиква и четенето на надписа.

[69] Т. Тотев. Византийски оловен печат от с. Драгановец, Търговищко. — МПК, 1969, кн. 2.

[70] J. Jourroukova. Un sceau d'Irène Synadenos. — Buzantinobulgarica, IV, 1973, p. 221—227; Sceaux de Constantin Humbert. Доклад на XIV международен конгрес по византоложки проучвания, Букурещ, 1971 (под печат в актовете на конгреса).

La numismatique bulgare (1944—1974)

J. JURUKOVA

(Résumé)

Les succès enregistrés par la numismatique bulgare au cours des trente ans écoulés font l'objet d'un vaste survol. L'auteur y examine aussi bien le nombre accru des pièces publiées que le caractère des recherches, la méthode d'approche scientifique du matériel numismatique est presque toujours mise en relation avec l'époque historique étudiée.

L'intérêt envers les monuments numismatiques appartenant à une époque historique bien déterminée retient de plus en plus l'attention, ce qui a permi d'acquérir une plus grande expérience et une qualification plus poussée. Cet intérêt porte surtout dans le domaine de la numismatique antique, la numismatique et la sphragistique médiévale bulgare, la frappe des monnaies des Paléologues, ainsi que des empereurs de Byzance du VIe s.

Античната епиграфика в България (1944—1974)

ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ

Епиграфските паметници на тракийски, старогръцки и латински език, откривани на територията на нашата страна, имат голямо значение като извори за древна Тракия за епохата от VI в. пр. е. до VI в. на н. е. Характерът на античната цивилизация в България — създаването на гръцки робовладелски полиси по тракийското крайбрежие, развитието на тракийската държава и нейните връзки с елинския свят, включването на тези земи в римската държава като провинции — Долна и Горна Мизия, Тракия и Македония (изцяло или частично) — създал благоприятни условия за натрупването на богат и всестранно отразяващ античния живот епиграфски материал. В сложните условия на историческите превратности, засегнали юго-

източните области на Балканите, голямата част от този материал е изчезнала. Това обаче, което е оцеляло и което се открива или при археологически разкопки, или по-често при случайни обстоятелства, непрекъснато обогатява историческите ни познания за епохи или отделни градове и селища, за които надписите се явяват понякога единствените писмени източници.

Епиграфиката като наука в България се появява и развива в най-тясна връзка с развитието на археологията. През XV—XIX в. наред с описания на археологически обекти и паметници в бележките на пътешественици и учени, преминали през българските земи, попадат и преписи на антични надписи, макар и в повечето случаи несъвсем точни.[1]

След Освобождението ни от турско робство първите археологически дейци, които слагат началото на археологията като наука — Братя Шкорпил, В. Добруски, К. Иречек, проявяват особен интерес и към гръцките и латинските надписи (антични и средновековни), издирват ги, публикуват ги съобразно тогавашното равнище на епиграфските публикации. Братя Шкорпил и В. Добруски съдействуват на Берлинската академия на науките, която тогава издава III том на Корпуса на латинските надписи и на допълненията към него (1873, 1889, 1893), където са били включени и надписите от България.[2] През следващите десетилетия този метод на работа продължава — публикация на откриваните надписи наред с останалите археологически паметници: като материали, понякога с кратък предимно филологически коментар, понякога само с обикновен препис, дори и в неразвит текст. Много материал е натрупан в трудовете на Г. И. Кацаров, Д. Дечев, Д. Цончев, Ив. Велков и др. Като се изключат някои работи върху римските войски в Мизия и върху религията в тази провинция, където е направен опит за систематизиране на съответните епиграфски материали с поглед използуването им като извори, това количествено натрупване продължава до годините в навечерието на Втората световна война.

Едва тогава се появиха и първите обобщителни трудове с по-сериозни заключения и изводи: дисертацията на Хр. Данов върху надписите от някои черноморски колонии по западния бряг (непубликувана), изследванията върху фонетиката и морфологията на гръцките и латинските[3] надписи от Тракия, като изследването върху гръцките надписи намери израз в отделна монография, единствена по рода си, върху езика на гръцките надписи от България. Резултатите от това изследване имат особено значение при проучването на езика на населението през римската епоха в българските земи.[4] През 1942 г. бе отпечатан и трудът върху „Надгробните плочи от римско време от Северна България" от Д. П. Димитров, където споменатите паметници, известни дотогава, са систематизирани и подложени на всестранен анализ. През тези години излиза и изследването върху гръцките епиграми — сбирка от надписи с подробен коментар, които представляват голям интерес при разкриването на културния живот през античността в Тракия, Мизия и Македония.[5]

След Деветосептемврийската революция настъпиха сериозни методологически и методически промени, които дадоха положителен резултат и в епиграфските публикации и изследвания. Измени се преди всичко през изтеклите три десетилетия начинът на публикуването на надписите. В тези публикации е налице стремеж към цялостно тълкуване на надписа, към извличане на всички данни, които би могъл да даде, за да бъде превърнат в пълноценен извор. Докато в първите години след 1944 г. все още се срещат публикации на надписи само като материали, постепенно това изчезва през следващите десетилетия и отделните изследователи са се стремели според своите възможности към по-пълно интерпретиране на обнародвания от тях епиграфски паметник.

През периода 1944—1974 г. античната епиграфика у нас се обогати със забележителни паметници с важно историческо съдържание, които тласнаха напред нашите познания за отделни градове и поставиха важни проблеми в изследване историческото развитие на Тракия, езика на местното население, социалните и културните отношения.[6] Измежду по-значителните открития, които заслужават внимание, биха могли да се отбележат: надписът-договор между Месамбрия и тракийския владетел Садала, който предизвика появата на няколко изследвания върху въпроси от историческото развитие на Тракия през III в. пр. н. е. и отношенията между елинските колонии и траките;[7] надписът от Севтополис — с много важни данни за историята и религията на Тракия, за нейното поселищно развитие в края на IV в. пр. н. е.;[8] надпис от Аполония (запазен в препис

от Истрос) за война между Аполония и Месамбрия през II в., завършила с победа на обединените йонийски колонии;[9] надписът, с който бе локализиран античният град Абрит при Разград;[10] надписи за тракийските стратези от I в. на н. е. ;[11] надписът върху мозайката от Ескус, с който се установи името на неизвестна дотогава пиеса на Менандър, откритие, потвърдено по-късно и от папируси находки в Египет;[12] надписът за началния период на Сексагинта Приста;[13] строителни надписи от II в. на н. е., които дадоха възможност да се постави по нов начин проблемата за крепостното строителство в Тракия — съществуването на определена система;[14] надпис-рескрипт на имп. Антонин Пий с данни за историята на античния град при дн. Сандански;[15] надписи, свързани с важни събития от историята на Мизия и Тракия при императорите Деций и Галиен;[16] надписът за правното положение на Нове;[17] надписи за тракийския койнон, за изграждането на Старозагорските минерални бани;[18] надписи от Месамбрия с важно съдържание за отделни моменти от историята на града;[19] надписите за „фабриките" в Марцианопол (IV в. на н. е.);[20] надписи от Кабиле с името на града от 144 г. на н. е. и от 271 г., които го характеризират като значителен търговски и военен център през I—III в.;[21] строителен надпис от София от годините на имп. Тиберий Константин (578—582)[22] и др.

В повечето случаи това са случайни находки. Броят на откриваните надписи при разкопки е ограничен. Известно изключение правят разкопките на тракийските светилища, които са разкопавани през разглеждания период и от които произхожда обилен епиграфски материал — посветителни надписи върху оброчните плочки. Поради липсата на по-големи разкопки в римските градове, и то на форумите им, липсва така необходимият официален материал, разкриващ основните етапи от историята на тези градове. И досега най-богатият с такива надписи град си остава Никополис ад Иструм (разкопки преди повече от половин век), надписи, използувани за изводи при аналогични изследвания за други градове. С оглед на това са необходими известни целенасочени изследвания върху подобни обекти, при които разкриването на по-обилен материал ще обогати много историята на римските провинции Тракия и Мизия.[23]

Важно постижение в развитието на античната епиграфика през изтеклите три десетилетия е издаването на корпуси и сбирки на надписи. За периода от 1952 до 1972 г. бяха обнародвани: непубликуваните дотогава надписи, съхранявани в Народния археологически музей в София (на брой 102) от В. Бешевлиев[24], гръцките и латинските християнски надписи от България — от IV до XIV в., пак от него.[25] Излезе публикация на амфорните печати от Варненския музей, бе направено много по събирането на печатите върху тухли,[26] издаден бе и монументалният корпус на античните гръцки надписи от България в пет тома (първият в две издания), изработен от Г. Михайлов. Първият том обхваща надписите от Черноморското крайбрежие, във второто си цялостно подобрено издание с около 200 нови надписа, открити в периода 1956—1972. Вторият том съдържа надписите от Северна България, третият — надписите от територията на Филипопол в първата си част и във втората — останалите надписи от Южна и Югоизточна България. Четвъртият том обхвана надписите от Софийско и долината на р. Струма. Това издание представя най-голямото постижение на нашата антична епиграфика: многобройни разпръснати по трудно достъпни издания, лошо и невярно прочетени, повечето и без снимки надписи намериха своето място в едно критично и богато документирано издание със съответния коментар, издание, което бе високо оценено в много рецензии.[27] Споменатите и други епиграфски издания бяха обнародвани в „Епиграфска поредица" на Археологическия институт, от която за две десетилетия се появиха десет издания (срв. тук бел. 24, 26, 27, 29).

Много важна задача в областта на античната епиграфика, върху която се работи, но която още не е приключена, е издаването на корпуса на латинските надписи, открити у нас (Б. Геров, И. Венедиков, В. Велков, В. Герасимова). През 1975 г. трябва да бъде подготвен томът с надписите от Северна България, а след това ще бъдат събрани и надписите от Южна България. С приключването на тези издания българската наука ще има основна база, обхващаща всички антични надписи, която в бъдеще ще трябва само да се попълва. Нашата страна ще се нареди всред най-напредналите страни, които са успели да издадат всички надписи на гръцки и латински език, открити на тяхна територия.

Голямо постижение в развитието на античната епиграфика е все по-голямото об-

хващане на надписите като извори в научните изследвания у нас, особено в областта на античната история, на етническите и социалните отношения в предримска и римска Тракия, на езиковите проблеми и пр. Без съмнение във всички исторически изследвания епиграфските извори имат своето място, но за някои те играят особена роля поради липса или недостатъчност на всякакви други литературни известия. Подобни изследвания бяха много ограничени преди 1944 г. поради самия характер на епиграфските публикации, поради липсата на корпуси и сбирки. Достъпни бяха само надписите, обхванати в Корпуса на латинските надписи и неговите допълнения, както и прегледът, с редица недостатъци, правен ежегодно на страниците на списанието Revue archéologique, т. нар. Année épigraphique.

В този смисъл внимание заслужават някои работи на Хр. Данов върху проблемите на гръцката колонизация, където нашите основни познания се изграждат главно върху надписи.[28] Голям напредък отбелязаха проучванията върху разпространението на гръцкия и латински език в тракийските земи — взаимоотношения, езикови граници, народен латински език в Тракия и Мизия, ролята на траките в обществения живот, запазването на тракийския език у местното население.[29] Сериозен принос в тези проблеми имат трудовете на Борис Геров за романизма в Северна България с важни изводи за социалните и етническите отношения в тази област през I—III в., неговите изследвания върху поземлените отношения.[30] Голяма научна стойност имат също така неговите „Проучвания върху западнотракийските земи", където той е разкрил с умело използуване и интерпретиране на многобройните надписи, с други исторически и археологически сведения и материали цялостното историческо развитие в древността по долините на Струма и Места.[31] Следва да се отбележат също трудовете му върху границата между Тракия и Мизия, върху въпроси на военното дело в тези провинции, върху административни въпроси, върху надписа от Пизос и др.[32] Сега определен интерес бе проявен и към милиарните колони.[33] Бе защитена и първата епиграфска дисертация (от В. Герасимова-Томова) върху римските помощни войски в Мизия, чието обнародване е предстоящо.

Изследванията върху робовладението в Мизия и Тракия, върху съдбата на тракийските роби в Елада и Рим на В. Велков бяха почти изцяло изградени върху анализа на епиграфски документи от България, Италия и Гърция. На базата на надписите почиват и проучванията на М. Тачева-Хитова върху имиграцията в Тракия и Мизия на преселници от Мала Азия и Сирия през I—III в.[34]

Много важна проблема, възникнала в нашата наука след 1944 г., е съдбата на траките извън границите на Тракия.[35] И тук единствени надписите дадоха възможност на Ал. Фол да изгради своите изследвания върху надписи в Средна и Западна Европа, Северна Африка, Мала Азия, да издири траките, попаднали по тези места като войници, роби или по друг път, да разгледа тяхното обществено положение и да направи редица изводи и върху характера на социалните отношения на тези хора в земята, където са се родили.[36] Бе разработено и изследване върху траките от гръко-римския Египет (на базата на надписи и папируси) с изводи за пътищата на тяхното проникване, заселване, поминък и етническия принос в страната, където са останали да живеят.[37]

Голямо значение в развитието на античната епиграфика в България има и тракийската епиграфика, т. е. надписите на тракийски език, надписи върху произведения на тракийското изкуство, съдържащи собствени имена, посвещения. Те са написани с гръцки или латински букви поради липса на писменост у траките, но имат пряко отношение към проблемите на тракийското общество и култура. Тази проблематика в същност се оформи ясно у нас едва след 1944 г., тъй като през 1957 г. излезе отпечатан, макар че бе подготвен по-рано, бележитият труд на Д. Дечев върху тракийските езикови остатъци, който създаде базата за тези изследвания.[38] В науката единствено бе третиран надписът върху пръстена от с. Езерово с многобройните четения, все още в сферата на хипотетичните тълкувания, както и някои надписи върху тракийски гробни находки в коментара към публикациите. Важна стъпка в тези изследвания са някои трудове на Вл. Георгиев върху тракийския език, на Ив. Венедиков върху надписи по предмети на изкуството и др.

В своята книга „Тракийският език" Вл. Георгиев отделя една цяла глава „Тракийските надписи от Тракия, Дакия и Мизия", където е систематизирал надписите върху сребърните съдове от Дуванли, върху златния пръстен от същото място, надписа върху езеровския пръстен, върху сребърното тасче

от Александрово, надписа от с. Браничево, надписа от Дакия. Тук той вмъква в обращение в тази проблематика и цяла група надписи, открити на о-в Самотраки (около 40), един известен център, населен с траки, с опит за тълкуването им от гледище на тракийския език.[39] По-късно към тези паметници се прибави и надписът (VI в. пр.н.е.), открит при с. Кьолмен край Преслав, с който се занимаха В. Георгиев и В. Бешевлиев. Първият го счита съставен на преходен диалект (мизийски, респ. гетски между дакомизийски и тракийски), а В. Бешевлиев освен възможността да бъде гетски предполага, че може да е свързан с похода на Дарий от 513 г. пр. н. е. (надгробен надпис на загинали по тези места войници по произход от Мала Азия).[40]

До съвсем нови и важни за тракийското общество изводи достигна Ив. Венедиков, подлагайки на анализ надписите върху тракийските фиали. Отхвърляйки аргументирано схващането на Б. Филов, че се касае за име на собственика, той насочи изследването в друга насока: касае се за имена на дарителя или на майстора, което е свързано с определени обичаи у тракийските владетели да даряват с такива фиали или подобни съдове свои приближени.[41] На базата единствено на античните надписи се изградиха и изследванията върху тракийския език — фонетика, морфология, етимология и пр. (В. Георгиев, К. Влахов и др.).[42] Би следвало тук да се отбележи приносът на българската епиграфика в изясняването на въпроса за т. нар. надпис на „илирийски“ език, който се оказа надпис от старохристиянската епоха.[43]

Изтеклите три десетилетия отбелязаха големи постижения в областта на античната епиграфика в България: в създаването на корпуси и сводки на известните досега надписи, издадени критично с необходимия коментар и богато илюстрирани, със стремежа за все по-пълно и цялостно интерпретиране на публикуваните надписи и превръщането им в пълноценни исторически извори, във все по-пълното вмъкване в научно обращение и в изследвания на всички антични надписи за решаване на основните проблеми от историческото развитие на българските земи в древността. Особено място заемат успехите на тракийската епиграфика, пред която се разкриват големи възможности в комплексното изследване на проблемите на древна Тракия.

Предстои и пълното издаване на латинските надписи от България. Това ще даде възможност и за палеографски изследвания върху надписите, открити в България, проблема, по която нашата наука е изостанала. Предстои един последен обобщителен том към Корпуса на гръцките надписи на Г. Михаилов с всестранни обобщения и анализи върху целокупния епиграфски материал, запазен на старогръцки език. Съществена задача си остава систематизирането в корпус на всички надписи, в които става дума за траки и проблеми на Тракия, открити извън границите на Тракия. Цялостното привеждане в известност и в обращение на тези надписи ще доведе до много важни резултати в разкриването съдбата на тракийската диаспора и нейното място в историческото развитие на древния свят. Сериозна задача е и работата върху прозопографски издирвания върху дадено селище, район, една област, в която българските паметници влизат в обращение в трудовете на чужди учени, но са недостатъчни изследванията на българските учени, засягащи Тракия и Долна Мизия. Остава като перспективна задача и разработването на епиграфски пособия (речници, палеографски таблици и пр.), изградени върху нашите паметници, което много ще облекчи бъдещата работа у нас, една област, наситена с писмени паметници от античността, която далеч не е изчерпала своите възможности.

[1] За историята на епиграфските открития в България, за дейността на българските епиграфи, преглед на по-интересните надписи (антични и средновековни) вж. V. Beševliev. Die Epigraphik in Bulgarien. — Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1965, p. 129—145.

[2] Вж. V. Beševliev. Bulgarien und CIL. — Das Altertum, XI, 1965, 3, p. 181—186.

[3] Вж. Ив. Венедиков. Фонетика на латинските надписи от българските земи. — Известия на семинарите при Ист.-фил. факултет, I, С., 1942, с. 227—245.

[4] G. Mihailov. La langue des inscriptions grecques en Bulgarie. Sofia, 1943.

[5] Вж. Г. Михайлов. Гръцките епиграми от българските земи. — ГСУ ИФФ, XXXIX, 1942/1943; XL, 1943/1944.

[6] Редовен преглед на постиженията в българската епиграфика — открития и публикации, се прави от Г. Михайлов на периодическите международни конгреси по епиграфика (за гръцката и за латинската) с изключение на III конгрес в Рим, където прегледът за съответния период за латинските надписи е направен от Б. Геров. Вж. G. Mihailov. Les inscriptions grecques en Bulgarie. — Actes du IIe congrès épigraphique. Paris, 1953, p. 75—79; Atti del III Congresso intern. di Epigrafia Greca e Latina. Roma, 1959, p. 85—87; B. Gerov. Les

inscriptions latines en Bulgarie.—Atti del III Congresso . . . p. 83—84; G. Mihailov. L'épigraphie en Bulgarie. — Akte d. IV. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. Wiens 1964. S. 239—244; Acta of the fifth intern. Congress of Greek and Latin Epigraphy. Oxford, 1971, p. 321—326; Akten des VI. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. München, 1973, S. 521—526. Подробни библиографски данни за епиграфските изследвания от българските и чужди учени (до 1966 г.) вж. у С. Георгиева, В. Велков. Библиография на българската археология. II изд. С., 1974, с. 232—242.

[7] Вж. Mihailov. IGBulg, I², n. 307, с подробни библиографски посочвания.

[8] D. P. Dimitrov. Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. — Coll. Latomus. XXVIII, Bruxelles, 1957, p. 181—193; Mihailov. IGBulg, III/2, n. 1731.

[9] Mihailov. IGBulg, I², n. 388bis, с библиографски посочвания.

[10] Т. Иванов. Два антични надписа от античния град при Разград. — ИАИ, XIX, 1955, с. 175—183.

[11] Т. Иванов. Два надписа . . . с.167 — 175; Л. Огненова, М. Лазаров. Нов надпис на стратега Аполоний Ептейкент. — ИАИ, XXV, 1962. с. 195—203.

[12] Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1953; The Oxyrynchus Papyri. Part 27, n. 2462.

[13] V. Velkov. Eine neue Inschrift über Laberuis Maximus und ihre Bedeutung für die ältere Geschichte der Provinz Moesia Inferior. — Epigraphica. XXVII, Milano, 1966, p. 90—109.

[14] G. Mihailov. La fortification de la Thrace par Antonin le Pieux et Marc Aurèle. — Studi urbinati, n. s. B anno XXXV, n. 1—2, 1961, p. 5—19 (sep.); Хр. Бююклиев, Л. Гетов. Два нови епиграфски паметника за укрепителната дейност на Антонин Пий в Тракия. — Археология, VI, 1964, кн. 1, с. 29—33; М. Мирчев. — ИВАД XII, 1961, с. 14; М. Станчева. Надписът за изграждането на крепостта на гр. Сердика. — Векове, I, 1972, кн. 1, с. 51—54.

[15] D. Detschew. Ein neuer Brief des Kaisers Antoninus Pius. — ÖJh, XLI, 1954, p. 114—118.

[16] B. Gerov. Zur Identität des Imperators Decius mit dem Statthalter C. Memmius Q. Valerianus. — Klio, 39, 1961, p. 222—226; La carriera militare di Marciano, generale di Gallieno. — Athenaeum, 1965, p. 333—354; Един нов документ за готските нашествия при Галиен и за историята на град Пловдив. — ГМПО, IV, 1966, 23—39.

[17] B. Gerov. Die Rechtsstellung der untermösischen Stadt Novae. — Akte d. IV. Intern. Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik. Wien, 1964, p. 128—133.

[18] Хр. Бююклиев. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия. — Археология, VI, 1965, кн. 2, с. 50—51 ; Д. Николов. Строителен надпис от римска баня край Стара Загора — Археология, X, 1968, кн. 1, с. 43—48.

[1] V. Velkov. Inscriptions de Mesembria (1956—1963). — Nessebre, I, 1969, p. 179—224; Zur Geschichte der Mesambria Pontica. — Acta of the fifth epigraph. Congress. Oxford, 1971, p. 109—112; Културни отношения между Месамбрия и Калатис през елинистическата епоха. — Studia balkanica, II, Sofia, 1970, p. 55—62; И в. Венедиков. Три забележителни паметника от Несебър. — Векове, I, 1972, кн. 6, с. 62—71.

[20] Г. Михайлов. Epigraphica. — ИНМБ, II, 1950, с. 150—153.

[21] За надписа от 144 г. вж. Ал. Димитрова, Thracia, II, 1974, p. 135.

[22] Ив. Венедиков. Един нов старохристиянски надпис от Сердика. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 323—332.

[23] Върху това е обърнато внимание от B. Gerov. Les inscriptions latines, p. 83.

[24] В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952.

[25] V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964.

[26] М. Мирчев. Ам орните печати от музея във Варна. С. 1958; З. Морфова. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. — Археология, V, 1963, кн. 1, с. 27—33; Археология, XIII, 1971, кн. 3, с. 25—33 с библиография; М. Тачева. Печатите на I итал. легион в Свищовския музей. — Археология, VI, 1964, кн 1, с. 44—48.

[27] G. Mihailov. Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae. Serdicae. I, 1956; II, 1958; III/1, 1961; III/2, 1964; IV, 1966; I². 1970.

[28] Chr. Danov. Pontos Euxeinos. — RE, IX, Suppl. Stuttgart, 1962, col. 1062—1080.

[29] B. Gerov. L'aspect ethnique et linguistique dans la région entre le Danube et les Balkans à l'époque romaine (Ier — IIIe s.). — Studi urbinati, n. s. B. 1959, 1—2, p. 173—191; Griechisch und Latein in den Ostbalkanländern in Römischer Zeit. — Neue Beiträge zur Geschichte der Alten Welt. II. Berlin, 1965, p. 233—242; A propos de a population et des localités de la vallée du cours moyen de la Strouma dans l'Antiquité. — Studia balkanica, II. 1970. p. 7—23; V. Beševliev. Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern. Amsterdam. 1970 (Личните имена у траките. С., 1965); Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения в надписите от балканските земи. — ГСУ ИФФ, 42, 1945/1946; цит. съч., 43, ч. II. 1946/1947, с. 91—129; В. Бешевлиев. Участието на траките в обществения живот на провинция Тракия и на Източната Римска империя. — ИИБИ, 1—2, 1951, с. 217—324; РП, IV. 1949. с. 123—129; Вл. Георгиев. — РП, IV. 1950. с. 131—147.

[30] Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана. — ГСУ ИФФ, 45, 1948/1949. Ч. I, 91; цит. съч., 47, 1950/1952. С., 1954. Ч. II, с. 17—120; цит. съч., 48, 1952/1953. С., 1954, с. 307—413; Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време. — ГСУ ФФ, 50, 1955. С., 1956, с. 16—73.

[3] Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ ФЗФ, 54, 1961, с. 155—405; цит. съч., 61, 1967, с. 1—101; цит. съч., 62, 1968, с. 120—247; цит съч., 63, 1969, с. 1—55.

[32] Б. Геров. Северната граница на провинция Тракия. — ИАИ, XVII, 1950, с. 11—33; Към тълкуването на едно място от Пизоския надпис и на Cod. Tust., 1, 4; Nouvelles données sur le début de l'histoire d'Oescus. — Revue de philologie, 24, 1950, p. 146—165; Römische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Trajan. — Studii clasice, III, Bucarest, 1961,

p. 107—116; Epigraphische Beiträge zur Geschichte des mösischen Limes in vorclaudischer Zeit. — Acta Ant. Hung., XV, Budapest, 1967, p. 85—105; Über die Datierung der Denkmäler aus dem Mittelstrumatal. — Etudes Balkaniques, 1969, p. 68—71; Zwei neugefundene Militärdiplome aus Nordbulgarien.—Klio, 37, 1959, p. 196—216. Вж.и Л. Ботушарова. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 317—322.

[33] L. Ognenova. Une pierre milliaire de Serdica de l'époque de Septime Sévère. — Eirene, II, Praha, 1964, p. 155-164 със сводка на всички известни дотогава милиарни колони от Тракия. Срв. и Д. Николов. Нови данни за пътя Филипопол—Ескус.—Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 285—288; T. Ivanov. — Archeologia Polona, XIV, 1973, p. 209—213.

[34] В. Велков. Робството в Тракия и Мизия през античността. С., 1967. Срв. последно V. Velkov, M. Taceva. Eléments orientaux méditerranéens en Thrace et Mésie.—AIESEE, XI, 1973, p. 61—101.

[35] Въпросът за корпус на такива „извънгранични" надписи е поставен отдавна в нашата литература, вж. G. Mihailov. — Atti del III Congresso intern. di Epigrafia Greca e Latina, p. 87; B. Gerov. — Atti del III Congresso... p. 84.

[36] Ал. Фол. Демографска и социална характеристика на днешните български земи от I до III век въз основа на надписите extra fines provinciarum—ИБИД, XXV, 1967, с. 117-125; Нов метод за демографски изследвания на нашите земи от I до III век на н. е. — ВНУ X, I, 1965, с. 3—5; Les Thraces dans l'Empire Romain d'Occident (Ier—IIIe s.). — ГСУ ФИФ. III. История. 58, 1964, с. 300-310; цит. съч., 61, 1967, с. 1—17; цит. съч., 62, 1968, с. 196—273.

[37] V. Velkov, A. Fol. Les Thraces dans l'Egypte greco-romaine. Sofia, 1975.

[38] D. Detschew. Die Thrakischen Sprachreste. Wien, 1957; K. Vlahov. Nachträge und Berichtigungen zu den Thrakischen Sprachresten, und Rückwörterbuch.—ГСУ ФФ, LVII, 1963, p. 221-372; Z. Velkova. Nachträge zu den Thrakischen Sprachresten (1957—1972). — Linguistique balkanique, XVII, 2, 1974, p. 55-77.

[39] Вл. Георгиев. Тракийският език. С., 1957, с. 5—42; Тракийският език.—Български език, XXIII, 1973, кн. 5, с. 363—365.

[40] Вл. Георгиев. Тълкуването на старинния тракийски надпис от с. Кьолмен, Преславско.—Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 1—9; V. Beševliev. Inschrift in unbekannter Sprache aus Nordbulgarien.—Glotta, XLIII, Göttingen, 1965, p. 317—322; Linguistique balkanique, XI, 1, 1966, p. 5-7.

[41] Ив. Венедиков. Надписите върху тракийските фиали. — Археология, XIV, 1972, кн. 2, с. 1—7.

[42] Библиографски посочвания вж. у Z. Velkova. Die Thrakische Sprache. Bibliographischer Anzeiger 1852—1965.—Linguistique balkanique, XII, 1967, p. 156—180; XVI, 1, 1972, p. 55—62.

[43] Л. Огненова. „Илирийският" надпис от Северна Албания.—Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 333—341.

L'épigraphie antique en Bulgarie (1944—1974)

V. VELKOV

(Résumé)

Les monuments épigraphiques en langue thrace, grecque ancien et latine découverts en Bulgarie constituent un important matériel documentaire sur l'époque comprise entre le VIe s. av. n.ère et le VIe s. de n.ère. La civilisation antique très diverse, qui couvrait l'Etat thrace, les colonies grecques du Littoral de la mer Noire, les provinces romaines de Thrace et de la Mésie inférieure, a permis de recueillir de nombreuses inscriptions à contenu très divers. Les notes succinctes sur la création de l'épigraphie, sur les premiers épigraphes bulgares, sur leurs ouvrages et piblications montrent l'importance que cette science a acquise au cours des ans en Bulgarie. L'épigraphie antique dans les années 1944 à 1974 s'est considérablement enrichie avec de remarquables monuments à contenu historique précieux. Ceux-ci ont considérablement étendu et poussé les connaissances sur l'histoire de la Thrace, la langue de la population locale, les rapports socio-culturels (v. n. 6—22). L'auteur relève que le développement de l'épigraphie antique au cours des trois dernières décennies se distingue par la publication des recueils d'inscription (v. n. 24—27). Parmi ceux-ci le corpus d'inscriptions grecques de Bulgarie rédigé par G. Mihailov occupe une place de choix. Une grande réalisation dans l'évolution de l'épigraphie antique signalée par l'auteur est l'aire d'extension toujours plus grande des inscriptions comme sources de la recherche, surtout dans le domaine de l'histoire antique, des rapports ethniques et sociaux en Thrace à l'époque romaine et pré-romaine et des problèmes linguistiques (n.28, 37). L'épigraphie thrace n'a pas été négligée non plus: V. Géorgiev, Iv Venedikov, V. Beševliev y ont apporté une importante contribution (v. notes 39—42).

A la fin de son article l'auteur faut un rapide survol des objectifs principaux de l'épigraphie antique, notamment: publication des inscriptions latines en Thrace et en Mésie, les inscriptions portant sur les Thraces établis hors de la Thrace, rédaction du dernier tome avec une synthèse du corpus des inscriptions grecques, enfin les recherches prosopographiques, des dictionnaires épigraphiques et autres instruments de travail.

СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE

Георги Ил. Георгиев — Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи 1
Мария Чичикова—Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха . . 19
Л. Огненова-Маринова — Някои проучвания на културата и изкуството в Тракия през втората половина на I хилядолетие пр. н.е. 28
Теофил Иванов — Постижения на римската археология в България през 1944—1974 г. 38
Димитър Овчаров — Проучванията на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944—1974) 51
Йорданка Юрукова — Българската нумизматика (1944—1974) 65
Велизар Велков — Античната епиграфика в България (1944—1974) 73

Georgi Il. Georgiev — Stratigraphie et division en périodes du Néolithique et du Chalcolithique dans les terres bulgares 19
Marija Čičikova — Recherches sur la civilisation thrace à l'âge du fer ancien . . . 28
L. Ognenova-Marinova — Sur les recherches de la civilisation et de l'art en Thrace au cours de la seconde moitié du Ier millénaire av. n.è. 37
Teofil Ivanov — Réalisations dans le domaine de l'archéologie romaine en Bulgarie de 1944 à 1974 51
Dimităr Ovčarov — Les recherches sur la civilisation matérielle dans les terres bulgares à la Haute époque byzantine (1944—1974) 65
Jordanka Jurukova — La numismatique bulgare (1944 — 1974) 73
Velizar Velkov — L'épigraphie antique en Bulgarie (1944 — 1974) 79

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ • SOMMAIRE DE L'ANNEE 1974

Ангелов, Димитър — Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието 3
Василев, Васил Д. — Февруарският пленум на ЦК на БКП и нашите задачи 2

Angelov, Dimităr — Trente ans d'archéologie bulgare, ses succès dans l'étude du Moyen Age 3
Vasilev, Vasil D. — Le plénum de Février du CC du Parti communiste bulgare et nos tâches 2 1

СТАТИИ

Ваклинов, Станчо—Плиска за тридесет години 3
Велков, Велизар — Античната епиграфика в България (1944—1974) 4
Възжарова, Живка — Селища и некрополи (края на VI—XI в.) 3
Георгиев, Георги Ил.—Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи 4
Георгиева, Соня — Материалната култура на Втората българска държава 3
Иванов, Теофил — Постижения на римската археология в България през 1944—1974 г. 4
Катинчаров, Румен — Периодизация и характеристика на културата през бронзовата епоха в Южна България 1
Маразов, Иван — За сюжета и произхода на босфорския ритон от колекцията на Ермитажа 1
Милчев, Атанас — Разкопки в Плиска (1945—1970) 3
Овчаров, Димитър — Проучванията на материалната култура през ранновизантийската епоха в българските земи (1944—1974 г.) 4
Огненова-Маринова, Л. — Някои проучвания на културата и изкуството в Тракия през втората половина на I хилядолетие пр. н. е. 4

ARTICLES

Vaklinov, Stančo — Pliska au cours des trente dernières années 3
Velkov, Velizar — L'épigraphie antique en Bulgarie (1944—1974) 4
Važarova, Živka — Sites et nécropoles (fin du VI—XIe s.) 3
Georgiev, Georgi Il. — Stratigraphie et division en périodes du Néolithique et du Chalcolithique dans les terres bulgares 4
Georgieva, Sonja — La culture matérielle pendant le Second royaume bulgare . . . 3
Ivanov, Teofil — Réalisations dans le domaine de l'archéologie romaine en Bulgarie de 1944 à 1974 4
Katinčarov, Rumen — Division en périodes et caractéristique de la civilisation à l'âge du bronze ancien en Bulgarie du Sud . . . 1
Marazov, Ivan — Sur le sujet et l'origine du rhyton du Bosphore de la collection de l'Ermitage 1
Milčev, Atanas — Fouilles à Pliska (1945—1970) 3
Ovčarov, Dimităr — Les recherches sur la civilisation matérielle dans les terres bulgares à la Haute époque byzantine (1944—1974) 4
Ognenova-Marinova, L. — Sur les recherches de la civilisation et de l'art en Thrace pendant la seconde moitié du Ier millénaire av. n. è. 4

Пеев, Димитър — Някои нови проучвания на долмените в Югоизточна България . . 1 24
Станчева, Магдалина — Постижения и проблеми на археологическото проучване на късното средновековие (XV — XVII в.) 3 73
Тотев, Тотю — Тридесет години археологически разкопки в Преслав 3 48
Чичикова, Мария — Проучвания на тракийската култура през старата желязна епоха 4 19
Юрукова, Йорданка — Българската нумизматика (1944—1974) 4 65

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Балканска, Ана — Строителен надпис от късноантичната крепост Тириса на нос Калиакра 1 66
Бацова, Елена, М. Кънчев — Новооткрити тракийски погребения от Новозагорско 1 50
Вълов, Вело — Новите разкопки на църквата „Св. Четиридесет мъченици" във Велико Търново (предварително съобщение) 2 37
Георгиева, Соня — Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола" в Мелник 2 28
Гинтер, Б., Н. Сираков—Резултати от разкопките в пещерата „Бачо Киро" през 1973 г. 2 6
Маджаров, Константин — Северната порта на Хисарската крепост 1 57
Николов, Богдан — Находки от края на бронзовата епоха във Врачанско 1 41
Рачева-Хитова, М. — За бронзовата ръка на Долихен от Бизоне 2 23
Филипов, Трайко — Керамика и идолна пластика от къснобронзовия некропол при с. Орсоя, Михайловградски окръг 2 12

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Бобчев, Сава Н. — Nessebre. Premier volume. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969. 2 56
Михайлов, Стамен — В. Бешевлиев. Нов възпоменателен първобългарски надпис. — Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов. С., 1973, с. 412—418 . . . . . 1 73
Трендафилов, Тончо — За правилно разбиране диалектиката на историческия процес 2 55

ПРЕГЛЕД

Балканска, А. — Акад. Гаврил Илиев Кацаров и българската археология 2 67
Георгиев, Г. Ил. — Норвежки праисторик в България 2 71
Кънчев, М. — Елена Бацова-Костова . . 2 70
Перничева, Л., Г. Китов, В. Вълкова — XVIII национална археологическа конференция 2 60
Юрукова, Й. — V международен конгрес по нумизматика, Ню Йорк — Вашингтон 1 76
Юрукова, Й. — Проф. Тодор Д. Герасимов 2 69

КНИГОПИС

Благова, Ст. 2 72
Мишковска, Б. 1 78

Peev, Dimitar — Sur certaines nouvelles recherches de dolmens en Bulgarie du Sud-Est 1 24
Stančeva, Magdalina — Réalisations et problèmes des études archéologiques du Bas Moyen Age (XV—XVIIe s.) 3 73
Totev, Totju—Les fouilles archéologiques à Preslav au cours des trente dernières années 3 48
Čičikova, Marija — Recherches sur la civilisation thrace à l'âge du fer ancien 4 19
Jurukova, Jordanka — La numismatique bulgare (1944—1974) 4 65

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Balkanska, Ana — Inscription de l'antiquité tardive de la forteresse Tirisa du cap Kaliakra 1 66
Bacova, Elena, M. Kančev—Sépultures thraces nouvellement découvertes dans la région de Nova Zagora 1 50
Vălov, Vălo — Nouvelles fouilles de l'église des „Quarante martyrs" de Tărnovo . . . 2 37
Georgieva, Sonja — Etudes archéologiques de l'église „St Nicolas" de Melnik du Bas Moyen Age 2 28
Ginter, B., N. Sirakov — Résultats des fouilles de la grotte „Bačo Kiro" en 1973 2
Madžarov, Konstantin — La porte nord de la forteresse de Hisar 1 57
Nikolov, Bogdan — Trouvailles de la fin de l'âge du bronze de la région de Vraca 1 41
Tačeva-Hitova, M. — Sur la main en bronze de Dolichenus de Bizone 2 23
Filipov, Trajko — Céramique et plastique d'idoles de la nécropole du bronze récent du village Orsoja, dép. de Mihajlovgrad 2 12

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Bobčev, Sava N.—Nessèbre. Premier volume. Editions de l'Académie bulgare des sciences. Institut d'archéologie. Sofia, 1969 . . . 2 56
Mihajlov, Stamen. — В. Бешевлиев. Нов възпоменателен първобългарски надпис — Сб. в памет на проф. Ал. Бурмов, С., 1973, с. 412—418 . . . . . 1 73
Trendafilov, Tončo — Pour une compréhension correcte de la dialectique du processus historique 2 55

REVUE

Balkanska, A. — L'académicien Gavril Il. Kacarov et l'archéologie bulgare 2 67
Georgiev, G. Il. — Un historien norvégien de la préhistoire en Bulgarie 2 71
Kančev, M. — Elena Bacova-Kostova 2 70
Perničeva, L., G. Kitov, V. Valkova, — La XVIIIe conférence archéologique nationale 2 60
Jurukova, J. — Le Ve congrès international de numismatique, New York—Washington 1 76
Jurukova, J — Prof. Todor D. Gerasimov . . 2 69

BIBLIOGRAPHIE

Blagova, St. 2 72
Miškovska, B. 1 78

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ (главен редактор), проф. СТАНЧО ВАКЛИНОВ (зам.-гл. редактор), проф. ВЕЛИЗАР ВЕЛКОВ, ст. н. с. I ст. ТЕОФИЛ ИВАНОВ (секретар), доц. ПЕЙО БЕРБЕНЛИЕВ, ст. н. с. ЖИВКА ВЪЖАРОВА, проф. ГЕОРГИ ИЛ. ГЕОРГИЕВ, к. ист. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, доц. ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, н. с. РУМЕН КАТИНЧАРОВ, ст. н. с. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН, София Ц., бул. Стамболийски 2, Тел. 88-24-05 и 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, София 13, ул. Акад. Г. Бончев, бл. I, ет. II, тел. 73-11

Технически редактор Ив. Атанасова Коректор А. Христова

Дадена за набор на 9. I. 1975 г. Подписана за печат на 29. IV. 1975 г. Печатни коли 10,25 Издателски коли 8,71
Формат на хартията 60×84/8 Изд. индекс 5623 Тираж 1550 Поръчка 119 Отделна книжка 1,40 лв. Годишен абонамент 5 лв.

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на Българската академия на науките

20203

ЦЕНА 1,40 ЛВ.